

Šaur, Josef

Čičerin v opozici k samoděržaví

In: Šaur, Josef. *Boris N. Čičerin o ruských dějinách : (státní škola jako historiografický a společenský fenomén)*. Vydání první Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2015, pp. 226-258

ISBN 978-80-210-8051-5

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/134832>

Access Date: 09. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

7 ČIČERIN V OPOZICI K SAMODĚRŽAVÍ

Výklad o Čičerinově pojetí ruských dějin by mohl končit pojednáním o jeho doktorské disertaci s poukazem na skutečnost, že ve svém dalším díle se Čičerin věnoval rozvíjení svého pojetí státu, práva a také filozofie vědy. Zkoumání ruských dějin v jeho odborné činnosti ustoupilo zcela do pozadí. Přesto považuji za nezbytné alespoň stručně zachytit Čičerinovy aktivity po roce 1866. Jedině tak totiž může vzniknout ucelený pohled na Čičerina a jeho odbornou a společenskou činnost.

Časté tvrzení, že Čičerin byl obhájcem silného a centralizovaného státu, čímž je zároveň většinou míněno, že byl obhájcem samoděržaví, není bezvýhradně správné. Skutečnost je taková, že Čičerin celý život obhajoval právo a zákonný pořádek a především ideu právního státu. A byla to právě samoděržavná vláda, která se stávala opakovaným terčem Čičerinovy kritiky. Zpočátku, tj. ve druhé polovině 50. a počátkem 60. let 19. století, byl Čičerin přesvědčen, že reformní úsilí a zachování právního pořádku nejvíce ohrožují radikálové, tj. v jeho pojetí radikální demokraté a příznivci myšlenek evropského socialismu. Proto také na ně soustředil většinu svých kritických vystoupení. Tím vznikl nesprávný dojem, že Čičerin stojí bezvýhradně na straně carské vlády. Nutno přiznat, že Čičerin tyto dojmy svým konáním, aniž by to tak vždy mínil, podporoval, neboť nedokázal dostatečně srozumitelně svým názorovým oponentům vysvětlit vlastní názorovou pozici. Či jinak řečeno, nedokázal dostatečně obhájit zřejmý fakt, proč k centrální vládě přistupoval shovívavěji než k odpůrcům stávajících politických pořádků. Čičerinovo názorové souznění s nejvyššími vládními místy však netrvalo dlouho a začalo se drolit rok po smrti careviče a po Čičerinově návratu ze zahraničí.

Čičerin vehementně podporoval reformní činnost státu. Uvědomoval si ovšem, že prováděné reformy nejsou dokonalé a ideální, ale chápal je jako výsledek konsenzu a dobových podmínek. Viděl v nich politiku možného. Co mu vadi-

lo nejvíce, byl postoj státu, resp. nejvyšších administrativních složek státní moci. Od poloviny 50. let 19. století zdůrazňoval, že stát jako instituce musí pochopit svoji dějinnou úlohu, tj. být spojujícím článkem pro všechny stavy a vrstvy obyvatel směřujícím k obecnému blahu. Byl proto zklamán z toho, že tradice státního byrokratismu, zvláště úředníků, korupce, povýšeneckého jednání státu přetrvávala. Od druhé poloviny 60. let 19. století, aniž ustával v kritice radikálů, začal ostřeji a častěji vystupovat také proti samoděržavné vládě, která v jeho očích postupně rezignovala na svůj historický úkol – dokončit započaté reformy, které byly dle Čičerina jediným správným směrem, jímž by se Rusko mělo ubírat.

Zachytit veškeré Čičerinovo zapojení do místní i centrální politiky a jeho rozsáhlé dílo napsané v době od roku 1867, kdy odešel z moskevské univerzity, do roku 1904, kdy zemřel, není možné na několika málo stranách. Ostatně bylo by to nad rámec tématu knihy. Pro přiblížení Čičerina zápolení se samoděržavnou mocí a toho, jak obhajoval reformní odkaz, jsem vybral tři významné události – Čičerinův odchod z univerzity (1867–1868), návrat do nejvyšších vrstev ruského společenského života (1880–1883) a vydání práce *Rusko na počátku XX. století* (1900).

7.1 Na cestě do intelektuální opozice

Čičerinovými postoji k nejvyšším vládním místům zásadně otřásla aféra na moskevské univerzitě v letech 1866 a 1867, která zapříčinila jeho odchod do intelektuální opozice.⁷⁵⁰ Paradoxně bylo jádro problému stejné jako v roce 1861, kdy Čičerin začínal dráhu vysokoškolského pedagoga. Jednalo o principiální otázku dodržování zákonných norem. Tehdy, v roce 1861, se postavil na stranu vlády, o šest let později stál v čele „vzbouřenců“.⁷⁵¹

Jak už jsem zmínil dříve, zásadní roli v životě univerzit dle univerzitního řádu z roku 1863 sehrávala univerzitní rada jako nejvyšší orgán a představitel autonomie těchto institucí. Rada mj. potvrzovala setrvání profesorů na jednotlivých katedrách. Uvedené zákonné nařízení o univerzitách pamatovalo i na nutnost generační obměny na vysokoškolských stolicích. Profesor, který vyučoval 25 let, mohl (ale nemusel) být potvrzen na své pozici univerzitní radou. To se na počátku roku 1866 týkalo

750 Srov. Josef ŠAUR, *Za carja i protiv něgo. Boris N. Čičerin kak storonnik pravovogo gosudarstva i protivnik radikalizma*, Novaja rusistika 7, 2014, 1, s. 134–137.

751 Při popisu událostí na moskevské univerzitě v letech 1866–1867 vycházím z Čičerinových pamětí, do nichž autor zařadil velké množství historických dokumentů; dále se opírám o archivní bádání provedená Leonidem M. Iskrou, Reginou G. Ejmontovou a Gary Hamburgem. Srov. Boris N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskovskij universitet*, Moskva 1929, s. 163–250. Leonid M. ISKRA, *Boris Nikolajevič Čičerin o poreformennom razvitii Rossii, kapitalizme, socializme*, Voronež 1999, s. 41–46. Gary M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism. 1828–1866*, Stanford 1992, s. 313–330. Regina G. EJMONTOVA, *Russkije universitety na puťach reformy: šestiděsjatye gody XIX veka*, Moskva 1993.

i profesora policejního práva Vasilije N. Leškova (1810–1881). Hlasování o jeho potvrzení ve funkci řádného profesora doprovázely spory o výklad zákona, a sice zda je třeba prosté většiny (tj. poloviny) nebo kvalifikované (tj. dvou třetin). Jelikož nebyla nalezena shoda, obrátila se rada na ministra národního vzdělávání, aby rozhodl o správné interpretaci zákona. Zároveň však rektor univerzity Sergej I. Baršev (1808–1882) poslal ministrovi své stanovisko, v němž se přikláněl k variantě ponechat Leškova ve funkci.

Ministr národního vzdělávání Alexandr V. Golovin (1821–1886) překročil své pravomoci a místo toho, aby jen vydal doporučení o správné interpretaci zákona, rovnou potvrdil Leškova ve funkci řádného profesora. Proti tomu vystoupil profesor Fjodor M. Dmitrijev (1829–1894), který poukázal na nezákonnost ministerského postupu a navrhoval, aby univerzita podala stížnost do Senátu. Profesorský sbor se rozdělil na dvě poloviny. První z nich, početnější, zahrnující i rektora Barševa, nechtěla kauzu dále protahovat a odmítla Dmitrijevy závěry. Menší, do jejíhož čela se záhy dostal Čičerin, se postavila nejen proti ministrovi národního vzdělávání, ale obvinila z překročení pravomocí i rektora.

Konfliktem vrcholily spory na právnické fakultě o podobě výuky a jejím ideovém směřování. Všechny hlavní postavy sporu (Baršev, Leškov, Čičerin, Dmitrijev) totiž na této fakultě vyučovaly. Barševova podpora Leškova vycházela z potřeby udržet na fakultě názorově spřízněnou osobnost konzervativního smýšlení. Naproti tomu Čičerin chápal celý spor jako bezprecedentní porušení univerzitního řádu z roku 1863 a útok na autonomii univerzity. Po personální změně na postu ministra národního vzdělávání – po Golovinovi nastoupil Dmitrij A. Tolstoj (1823–1889) – a odmítnutí všech stížností moskevských profesorů vedených Čičerinem dala část vyučujících demonstrativní výpověď. Patřili k nim Čičerin, Solovjov, ekonom Ivan K. Babst (1824–1881), odborník na mezinárodní právo Michail N. Kapustin (1828–1899) a přírodovědec Sergej A. Račinskij (1833–1902).

Car, který přijel do Moskvy na svatbu nového následníka trůnu, byl sice o pochybení profesorů přesvědčen, ale protože někteří dříve přednášeli předčasně zesnulému carevičovi, dal najevo shovívavost a vyzval je, aby svoje výpovědi vzali zpět. To Čičerina hluboce pobouřilo, protože očekával, že car bude ctít zákonný pořádek. Nicméně prosbu cara nebylo možné nevyslyšet.⁷⁵² Avšak o půl roku později požádal Čičerin o propuštění znovu a na konci roku 1867 opustil univerzitu definitivně. A nebyl sám. Kromě něj dali výpověď i Kapustin, Račinskij a Dmitrijev. Zvláštní hrou osudu se jednalo o profesory, kteří na podzim 1861 při studentských nepokojích stáli na straně vládního aparátu a vysloužili si pochvalu za své jednání. Čičerin to trefně glosoval, když napsal, že sotva vystoupili s protestem, „dostali se do úzkých a na vlastní kůži pocítili půvab moci, kterou hájili“.⁷⁵³ V led-

752 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskovskij universitět*, s. 224–225.

753 Citováno dle R. G. EJMONTOVA, *Russkije universitěty na puťach reformy: šestiděsťatje gody XIX veka*, s. 231.

nu 1868 pro něj uspořádali studenti právnické fakulty rozlučkový oběd, na němž se shromáždily význačné osobnosti moskevských vědeckých a literárních kruhů. Slavnostní a děkovaný přípitek pronesl Solovjov.⁷⁵⁴

Význam konfliktu podtrhuje fakt, že se neodehrával jen za zdi univerzity, ale doprovázela ho bouřlivá diskuse na stránkách moskevských a petrohradských periodik. V průběhu prvních tří měsíců roku 1868 vyšly na dvě desítky článků k tématu. Kromě zainteresovaných osob se do této diskuse zapojili i Katkov, Pogodin a další a polemika zasáhla i Gercenův Kolokol.⁷⁵⁵ Avšak na situaci samé to nic zásadního nezměnilo.

7.1.1 Po odchodu z univerzity (konec 60. a 70. léta 19. století)

Rokem 1867 definitivně skončila Čičerinova akademická kariéra a od této doby působil jako badatel „na volné noze“. Z Moskvy Čičerin odjel na rodinnou usedlost Karaul v Tambovské gubernii a pro svoji další činnost si vytkl dva úkoly – podílet se na činnosti zemstev a napsat dějiny politického myšlení.⁷⁵⁶

Dvacet let působil Čičerin jako volený zastupitel v zemstvu Kirsanovského újezdu a v zemstvu Tambovské gubernie. Čičerin vkládal do činnosti zemstev velké naděje, protože doufal, že by se právě z tohoto samosprávného orgánu mohla stát platforma pro politickou modernizaci Ruska.⁷⁵⁷ Jako zkušený právník byl pro práci zemstva velkým přínosem a podílel se na zřizování škol, zdravotnických zařízení a knihoven. Nechal se přemluvit i k tomu, aby se na jeden rok (1871–1872) stal ředitelem společnosti, která spravovala tambovsko-saratovskou železnici a prováděla její výstavbu. Tato činnost ho zavedla do Petrohradu, kde byl nucen jednat s činovníky centrálních úřadů, což ho natolik znechutilo, že byl pokládal za povinnost sloužit obecnému blahu, raději se vrátil zpět k provinčním záležitostem a na statek Karaul.⁷⁵⁸ V Kirsanově vzniklo z jeho iniciativy muzeum, kterému daroval několik velmi cenných obrazů, a zapojil se i do činnosti Tambovské vědecké archivní komise.⁷⁵⁹

754 Podrobnou zprávu o rozlučkovém obědě sepsal jeden ze studentů a otiskl ji v novinách *Russkije vedomosti* (4. února 1868, č. 29). Celý text článku vložil Čičerin do svých pamětí, srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskovskij universitet*, s. 229–244.

755 Srov. R. G. EJMONTOVA, *Russkije universitety na puľach reformy: šestiděsťatyje gody XIX veka*, s. 231.

756 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, Moskva 1934, s. 19.

757 Tamtéž, s. 20.

758 Tamtéž, s. 50–53.

759 Podobně jako Čičerin se v záležitostech rodného kraje angažovali i jeho sourozenci. Jeho mladší bratr Andrej N. Čičerin (1834–1902) byl roku 1871 zvolen starostou Tambova, několik let předsedal tambovské městské dumě a patřil k význačným komunálním činitelům. Bratr Sergej N. Čičerin (1836–?) byl koležským asesorem a v letech 1874–1880 zaujímal post člena výkonného výboru (tzv. „uprav“) tambovského zemstva. Rodina finančně podpořila řadu staveb a projektů v Tambově. Čičerinové zase

K plnění druhého úkolu, napsání dějin politického myšlení, vedlo Čičerina postupné vyhocení politické situace ve druhé polovině 60. let 19. století po neúspěšném atentátu na cara. Následné události ho utvrdily v tom, že jeho dřívější úvahy o politické nevypěstlosti ruské společnosti byly správné. Nejenže se ruská společnost neměla dosud kde naučit, jak zacházet s politickými právy, ale neměla ani dostatečné povědomí o dějinách evropského politického myšlení. Tato nevědomost podle něj mj. způsobovala, že i ty nejvulgárnější a neoriginální revoluční myšlenky se mohly jevit jako slibné a nové, neboť k nim neexistovala alternativa. Čičerin se rozhodl, že bude čelit této nevědomosti sepsáním *Dějin politických idejí*. Původně plánovaná dvoudílná práce se rozrostla na pět svazků, v nichž zachytil a vložil dílo více než stovky politických myslitelů. Ruským čtenářům se tím dostával do rukou podrobný výklad pojetí člověka a lidské společnosti v dílech evropských filozofů a myslitelů od antiky až po druhou třetinu 19. století.⁷⁶⁰

Čičerin si ve svých pamětech stěžoval, že dílo se ani zdaleka nesetkalo s takovým ohlasem, jaký očekával.⁷⁶¹ Důvod nezájmu byl prostý: jednak se nejednalo o žádnou populárně-naučnou příručku, ale o dílo čistě odborné, psané náročným jazykem, a proto oslovovalo jen úzký okruh čtenářů, jednak podstatnou část díla tvořili myslitelé od antiky po konec 18. století a rozbor jejich myšlenkového odkazu mohl stěžii vyvolat v Rusku větší společenskou odezvu. Největší potenciál pro možnou diskusi nabízela Čičerinova kritika německého socialismu zaměřená na Ferdinanda Lassallea (1825–1864) a Karla Marxe (1818–1883). Části svých úvah k jejich dílu publikoval Čičerin již v roce 1878 a následně se staly základem pátého dílu *Dějin politických idejí*, který vyšel v roce 1902, tedy příliš pozdě na to, aby mohl zabránit šíření socialismu v Rusku. Bez ohledu na špatné načasování se podle řady renomovaných badatelů jednalo o nejpromyšlenější kritiku socialismu v ruském prostředí druhé poloviny 19. století.⁷⁶²

dali v několika komisích, které řídily komunální život města, či jim dokonce předsedali. Srov. Tamara N. ŠESTAKOVA (red.), *Emmanuel Dmitrijevič Naryškin (1813–1901), Žizněopisanije i dějatelnoš Počotnogo graždanina goroda Tambova, blagotvoritelja i mecenata*, Tambov 2002, s. 25, 29, 32–33 nebo též Valentina A. KUČENKOVA, *Něizvestnyj Tambov*, Tambov 1993, s. 85.

760 Srov. B. N. ČIČERIN, *Istorija političeskich učeníj*. Č. 1–5, Moskva 1869–1902. Jednotlivé díly nesly tyto názvy: Č. 1, Drevnosť i srednije veka, 1869; č. 2, Novoje vremja, 1872; č. 3, Novoje vremja (prodolženije), 1874; č. 4, XIX vek, 1877; č. 5, XIX vek (prodolženije), 1902.

761 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, s. 19.

762 Srov. Vladimir A. KITAJEV, *Liberalnaja mysl v Rossii (1860–1880 gg.)*, Saratov 2004, s. 142–144. G. M. HAMBURG, *Introduction. An Eccentric Vision: The Political Philosophy of B. N. Chicherin*, in: Gary M. HAMBURG (ed.), *Liberty, Equality, and the Market. Essays by B. N. Chicherin*, New Heaven – London 1998, s. 22–42. L. M. ISKRA, *Professor B. N. Čičerin v borbe s socialističeskimi učeníjami*, in: *Stranicy istorii i istoriografii otčestva*, Voroněž 1999, s. 16–39. L. M. ISKRA – V. F. SMIRNOV, *B. N. Čičerin v borbe s rasprostranženijem socialističeskich idej sredi učaščejsja molođoži (po matėriam „Istorii političeskich učeníj“)*, in: *Rossijskije universitėty v XIX – načale XX veka*. Sbornik naučnych statėj. Vypusk 1, Voroněž 1993, s. 57–88.

K celospolečenským a politickým otázkám se Čičerin až do konce 70. let 19. století vracel jen sporadicky. Na konci 70. let napsal a nechal kolovat v rukopisech tři kratší práce – *Proces Věry Zasuličové (Dělo Věry Zasulič)*, *Konstituční otázka v Rusku (Konstitucionnyj vopros v Rossii)*, k nimž se vrátím později, a *Berlínský kongres a ruské veřejné mínění (Berlinskij kongress pered ruskim obščestvenym mněnjem)*. V posledně jmenovaném textu Čičerin obhajoval proti většinovému ruskému mínění výsledky berlínského kongresu. Jeho postoj k ruské zahraniční politice druhé poloviny 70. let 19. století byl podobný jeho názorům na události krymské války prezentovaným v článcích *Východní otázka z ruského úhlu pohledu* a *Svatá aliance a rakouská politika*. Stejně jako v polovině 50. let 19. století, tak i o dvacet let později Čičerin zdůrazňoval, že se Rusko musí soustředit na vnitřní problémy. Jeho zapojení do balkánských záležitostí odvádělo jen pozornost, kapacity a finanční prostředky od provádění nezbytných reforem.⁷⁶³ Uvedené texty předznamenalý poslední Čičerinův pokus zvrátit svými omezenými možnostmi politický kurs Ruska v letech 1880–1883.

7.2 Na pomoc zachování odkazu reformního období (1880–1883)

Na počátku února 1880 se podařilo narodovolci Štěpanu Chalturinovi (1857–1882) pronést bombu do Zimního paláce. Následný výbuch zabil jedenáct vojáků sloužících v paláci a 56 osob bylo raněno. Car se shodou okolností v době exploze nacházel v jiném patře paláce a neutrpěl žádnou fyzickou újmu. Jednalo se o další ze série pokusů zabít cara poté, co v září 1879 vyhlásila organizace „Narodnaja volja“ (Vůle lidu či Svoboda lidu) rozsudek smrti nad imperátorem Alexandrem II. Pannovník zřídil Nejvyšší výkonnou komisi pro ochranu státního pořádku a veřejného klidu, kterou vybavil výjimečnými pravomocemi. Nikoliv poprvé v ruských moderních dějinách, když bylo třeba uklidnit rozbouřenou vnitropolitickou situaci, byl povolán do nejvyšších státních funkcí voják. V čele komise stanul generál Michail T. Loris-Melikov (1825–1888), jenž výrazně ovlivnil charakter posledního roku vlády Alexandra II. a pro jehož politiku se vžil ironický název „diktatura srdce“.⁷⁶⁴

Zmíněná „diktatura srdce“ spočívala ve dvou základních přístupech k vnitropolitické situaci. Na straně jedné to byl tvrdý postup proti teroristům. Na straně druhé

⁷⁶³ Čičerinův text *Berlínský kongres a ruské veřejné mínění* nikdy nevyšel knižně a existuje pouze v archívním rukopise. Text i Čičerinovo autorství byly odborně zkoumány až v 60. letech 20. století. O textu velmi podrobně referoval S. Černov. Srov. Sergej L. ČERNOV, „*Berlinskij mir pered ruskim obščestvenym mněnjem*“. (Ob odnoj istoriografičeskoj ošibke), Vestnik Moskovskogo universitěta, serija 8, Istorija, 1997, 1, s. 3–20. Též srov. V. A. KITAJEV, *Liberalnaja mysl v Rossii (1860–1880 gg.)*, s. 104–106.

⁷⁶⁴ Pro úplnost je nutno dodat, že Nejvyšší výkonná komise pro ochranu státního pořádku a veřejného klidu fungovala od února do srpna 1880. V srpnu byla její činnost ukončena a Loris-Melikov byl jmenován ministrem vnitra, kterýžto post opustil počátkem května 1881.

se Loris-Melikov snažil přípravou dalších reforem získat zpět pro carskou politiku sympatie veřejnosti. Dokázal cara přesvědčit, že za daných okolností by bylo dobré udělat i vstřícná gesta. Dosáhl zrušení III. oddělení kanceláře Jeho Veličenstva a odvolání neoblíbeného ministra D. A. Tolstého. Poslední krok souvisí i s Čičerinovým životopisem. Dokud zastával post ministra národního vzdělávání Tolstoj, byla pro Čičerina spolupráce s nejvyššími vládními kruhy nemyslitelná. S Tolstým Čičerin vedl otevřený spor v roce 1867 a považoval ho za reakcionáře, bezcharakterního kariéristu a devótního přísluhovače režimu.⁷⁶⁵ Naopak kladné mínění měl Čičerin o Tolstého nástupci v čele ministerstva národního vzdělávání Andreji A. Saburovovi (1837–1916), jehož znal již od dětství, jelikož se jejich rodiny přátelily.⁷⁶⁶

Saburov hledal nové spolupracovníky a na Čičerina se obrátil s nabídkou, aby přijal post kurátora vzdělávacího okresu v Moskvě nebo Petrohradě. Kurátor dohlížel na chod vzdělávacích institucí v dané oblasti. Jeho hlavním úkolem byl státní a administrativní dozor nad univerzitami. Čičerin jednoznačně a pochopitelně upřednostňoval Moskvu. Uvedenou funkci však Čičerin nikdy nezaujal. Již první schůzka se Saburovem odhalila rozdíly v jejich názorech na další směřování univerzit v Rusku. Hlavním bodem Saburovova politického programu bylo obnovení studentské univerzitní samosprávy. Čičerin se obával, že se budou opakovat události z roku 1861. Radikalizovaná mládež bude žádat více, než může být splněno, což povede ke spirále protiakcí, které místo uklidnění situace přinesou jen její vyhocení. Saburovovy záměry se poměrně rychle staly veřejným tajemstvím a Čičerin se jim pokusil čelit vypracováním krátkého elaborátu o studentské otázce.⁷⁶⁷

Obsah Čičerina elaborátu není v kontextu jeho politických a společenských úvah nijak zásadní a nepřináší nové skutečnosti. Elaborát vznikl jen v nemnoha rukopisech, které Čičerin poslal několika vysokým státním činitelům, mj. i Konstantinu P. Pobědonoscevovi (1827–1907), aby ho dal přečíst i následníkovi trůnu. Čičerin tím chtěl zabránit společenským tenzím, které by mohly neopatrné zásahy do univerzitních a hlavně studentských záležitostí způsobit. Neuvědomoval si však, že tím jen v následníkovi trůnu podporuje jeho konzervativní smýšlení

765 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskovskij universitet*, s. 192–193. Popisu charakterových vad Tolstého věnoval Čičerin třetinu stránek. Podobnými přívlastky jako Čičerin častoval Tolstého i liberální tisk. Opozičně laděné osobnosti vnímaly jeho činnost v oblasti školství silně negativně. Tyto postoje však zasluhují doplnění. Tolstoj sice aktivně prosazoval, aby se veškeré vzdělávání odehrávalo v lojalistickém duchu k trůnu a vládnoucí dynastii. A plnění učebních plánů kontroloval při pravidelných inspekčních cestách. Na druhou stranu za jeho funkčního období výrazně vzrostl počet vzdělávacích institucí i počet vzdělávaných osob. Nermalou měrou přispěl Tolstoj k rozvoji vzdělání pro ženy. Srov. Galina P. IZMEŠTJEVA, *Dmitrij Adrejevič Tolstoj*, *Voprosy istorii* 2006, 3, s. 74–82.

766 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, s. 107.

767 Elaborát nebyl publikován a stal se součástí textu Čičerinových pamětí, srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, s. 110–114. Též k tomuto tématu srov. L. M. ISKRA, *Boris Nikolajevič Čičerin o poreformennom razvitii Rossii, kapitalizme, socializme*, s. 50–53.

a názor, že liberální vládní kurs poškozují Rusko. Jinými slovy, tím, že se Čičerin snažil zabránit diskreditaci reformních snah a odmítl Saburovovy plány, pomáhal konzervativně laděným kruhům. Pobědonoscev předal Alexandru Alexandrovičovi Čičerinův text jako přílohu dopisu z října 1880 s vlastním dovětkem, že je dobrým svědectvím dojmů, které působí Saburovova činnost, a že i od Čičerina, zatvrdělého nepřítel hraběte Tolstého, slyšel, že ještě bude třeba litovat odvolání Tolstého.⁷⁶⁸ Těžko říci, zda Čičerin něco takového prohlásil, nicméně podobné momenty Čičerinova životopisu často využívala sovětská historiografie, aby doložila reakční podstatu Čičerinových názorů. Problematičnost Čičerinova vystupování v tomto případě nespočívala v samotné podstatě názorů, ale v jejich prezentaci a v přesvědčení (nejspíše naivním), že je možné přesvědčit budoucího cara i jeho okolí o nutnosti reformních kroků. Čičerin se pokoušel působit na názory Alexandra III. opakovaně. Tato snaha vyvrcholila po zavraždění Alexandra II. ve stati *Úkoly nové vlády (Zadači novogo carstvovanija)*.

7.2.1 Konstituční úvahy a *Úkoly nové vlády*

1. (13.) března 1881 skupina narodovolců pod vedením Sofie Perovské spáchala úspěšný atentát na cara Alexandra II. Tisk reagoval na carovraždu různě, podle svého politického zaměření. Objevilo se volání po tvrdých opatřeních (např. noviny *Moskovskije vedomosti*). Některé noviny zdůrazňovaly nutnost zapojit společnost do hledání řešení tehdejší politické situace (např. *Golos, Zemstvo*). Bylo též poukázáno na to, že vláda „pevné ruky“ uplatňovaná od roku 1866 nepřinesla kýžené plody a je třeba přistoupit ke změnám ve vládním systému (např. *Strana*). V sídelních městech byla situace vnímána citlivěji než na venkově. Dobový terorismus se totiž venkova dotýkal jen vzdáleně, velká města s ním však měla přímou zkušenost. V Petrohradě docházelo až k šíření paniky, kterou svojí horlivou činností živil vojenský správce města Nikolaj M. Baranov (1837–1901), který po atentátu téměř denně hlásil vyšším místům odhalení dalších spiknutí a varoval před hrozbou nových útoků na nejvyšší státní činitele. Na konci března 1881 obeslal ministr vnitra M. T. Loris-Melikov gubernátory tajným cirkulářem, v němž je vyzýval k ostražitosti a opatrnosti a k tomu, aby přijímali předběžná opatření k uklidnění situace. Zároveň je varoval, aby postupovali citlivě a nevyvolali svojí činností nepokoje. Dále informoval o šíření dezinformace, že atentát spáchali nespokojení statkáři jako mstu za zrušení nevolnictví, které má být prý znovu obnoveno.⁷⁶⁹

Za této neklidné a rozjítřené situace se objevila celá řada projektů a dokumentů s návrhy, jak Rusko zachránit před šířením teroru. Zásadní místo v nich

768 Srov. Konstantin P. POBEDONOSCEV, *Pisma Pobedonosceva k Aleksandru III. T. I*, Moskva 1925, s. 305.

769 Srov. Pjotr A. ZAJONČKOVSKIJ, *Krizis samoděržavija na rubeže 1870–1880 godov*, Moskva 1964, s. 300–317.

měly návrhy na reformu státních institucí. Tyto projekty navazovaly na dřívější události. Již od 60. let 19. století v souvislosti s přípravou a následnou realizací reformy, která se zřizovala zemstva, se v Rusku diskutovalo o možnosti vytvoření centrálního zastupitelského poradního orgánu. Nový impuls těmto diskusím dala rusko-turecká válka z let 1877–1878, jelikož osvobozené Bulharsko mělo ústavu, která Rusku chyběla. A navíc se na přípravě této ústavy podíleli ruští odborníci, mj. A. D. Gradovskij.⁷⁷⁰

Naděje vzbuzovalo i carovo prohlášení z 20. listopadu 1878, v němž vyzval společnost, aby se spolupodílela na boji s tehdy silícím terorismem. Na vládní úrovni byla výsledkem této situace již zmíněná „diktatura srdce“ a projekt Lorise-Melikova z počátku roku 1881 na zřízení poradního zastupitelského orgánu. Jeho projekt měl velmi daleko do názvu, který mu byl přisouzen později a podle něhož byl označen za konstituci. Podobně jako dříve Valujev i Loris-Melikov navrhoval výhradně poradní orgán monitorující zákonodárnou činnost státu. Loris-Melikov však na rozdíl od Valujeva připravil projekt orgánu s výrazně jasnějšími institucionálními rysy a mnohem lépe formulovaným podílem na legislativním procesu.⁷⁷¹ Skutečností nicméně zůstává, že konzervativci v čele s Pobědonosevem tento projekt chápali jako zárodek konstituce. Návrh Lorise-Melikova odrážel požadavky představitelů zemstev zřídit orgán, který by zastřešoval zemstva na celonárodní úrovni. Jen za léta 1878–1882 vzniklo 152 takových petic a žádostí.⁷⁷²

Čičerin svoji představu o zastupitelském poradním orgánu zpracoval již v roce 1878 v kratičké brožurce *Konstituční otázka v Rusku (Konstitutionnyj vopros v Rossii)*, šířené v opisech.⁷⁷³ Čičerin se v tomto kratším díle postavil jednoznačně za prosazení konstituce v Rusku a zřízení instituce parlamentního typu. Dřívější Čičerinovy argumenty hovořící proti parlamentarismu na ruské půdě zde ustoupily do pozadí a Čičerin poprvé uznával neslučitelnost svobody a samoděržaví. Čičerinovy konstituční úvahy z této doby zásadně souvisely s diskusemi o omezení některých privilegií ruské aristokracie, které se vedly počátkem 70. let 19. století.

V roce 1870 se v zemstvech posuzoval vládní návrh na daňovou reformu, která měla reformovat dosavadní nejrozšířenější daň v Rusku – daň z hlavy („podušnaja

770 Srov. Andrej N. MEDUŠEVSKIJ, *Děmokratija i avtoritarizm. Rossijskij konstitucionalizm v sravnitel'noj perspektive*, Moskva 1998, s. 338.

771 Srov. A. N. MEDUŠEVSKIJ, *Děmokratija i avtoritarizm*, s. 342–348.

772 Srov. Fjodor A. PETROV, *Zemsko-liberalnyje projekty pereustrojstva gosudarstvennych učreždenij v Rossii v konce 70-ch – načale 80-ch godov XIX veka*, Otčestvennaja istorija 1993, 4, s. 32–34.

773 Text vyšel až posmrtně v roce 1906. Srov. B. N. ČIČERIN, *Konstituconnyj vopros v Rossii*, Sankt-Petěrburg 1906. Novější vydání srov. TÝŽ, *Konstituconnyj vopros v Rossii*, in: Mark A. ABRAMOV (ed.), *Opyt ruskogo liberalizma. Antologija*, Moskva 1997, s. 52–76. Případně též B. N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, Sankt-Petěrburg 1998, s. 505–523. Vladimír Kitajev upozorňoval, že dosud není spolehlivě řešena otázka rozšířenosti a známosti textu v době jeho vzniku, tj. na konci 70. let 19. století, protože Čičerin brožuru nezmínil v pamětech ani v korespondenci z té doby. Srov. V. A. KITAJEV, *Liberalnaja mysl v Rossii (1860–1880 gg.)*, s. 83.

podat“). Zemstva reformu v navržené podobě odmítla a navrhla zrušit daňovou nedotknutelnost aristokracie a zavést daň platnou pro všechny stavy. Čičerin jako člen tambovského zemstva k tomu vypracoval přípis. V něm na jedné straně zcela jednoznačně schvaloval zdanění aristokracie, ale na druhé straně považoval za nezbytné, aby tento krok byl vyvážen postoupením politických práv v podobě zastoupení šlechty ve voleném orgánu s celostátní působností. Aristokracie podle něj měla právo spolurozhodovat, jak budou využity daně, které zaplatila.⁷⁷⁴

Čičerinův návrh nenašel podporu a zemstva se vyjádřila ve prospěch zavedení daně bez náhrady. Otázku daní různé komise řešily až do počátku 80. let 19. století a Čičerinův návrh v dlouhých jednáních zcela zapadl. Nicméně Čičerin ho dále rozpracovával. Zavedení obecné branné povinnosti v roce 1874 a nákladná rusko-turecká válka v letech 1877–1878, doprovázená ekonomickými a finančními obtížemi a doplněná nespokojeností ruské společnosti s vývojem situace, posílily Čičerina v dojmů, že je třeba přijmout kroky, které by uklidnily společenskou a vnitropolitickou situaci v Rusku. Výsledkem bylo napsání brožury *Konstituční otázka v Rusku*. Čičerin argumentoval ve prospěch zavedení zastupitelské vlády poměrně vágním zdůvodněním založeným na morálce a dobru. Státní aparát podle něj ustrnul, potřebuje příchod nové „krve“, která by dokázala věci uvést do pohybu. Zároveň předpokládal, že by se jednalo o „občanskou školu“, tedy výchovu kádrů schopných politicky pracovat.⁷⁷⁵ Proto také předpokládal, že by se volení zástupci zemstev volně připojili k již existující Státní radě („Gosudarstvennyj sovet“), přičemž jejich přesné postavení, povinnosti či pravomoci v dokumentu neřešil.⁷⁷⁶

Čičerin dospěl k přesvědčení, že má-li Rusko prospívat, musí být samoděržaví omezeno. Z práce je patrná ztráta Čičerinovy důvěry v centrální vládu jako nejvyššího představitele celospolečenských zájmů. I když Čičerin otevřeně psal o nutnosti konstituce a vnesení zásadních změn do zákonodárního procesu, neprosazoval v kontextu dalších podobných návrhů žádné revoluční změny.⁷⁷⁷

Pod dojmem zavraždění cara a v neblahé předtuše, že vládní orgány budou na atentát reagovat represemi, Čičerin přepracoval část tezí práce *Konstituční otázka v Rusku* do elaborátu *Úkoly nové vlády (Zadači novogo carstvovaniija)*, datovaného 10. března 1881.⁷⁷⁸ Mezi ruskými intelektuály bylo rozšířené mínění, že by carovi

774 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, s. 39–41.

775 B. N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, Sankt-Petěrburg 1998, s. 520–523.

776 K Čičerinově brožuře *Konstituční otázka v Rusku* srov. V. A. KITAJEV, *Liberalnaja mysl v Rossii (1860–1880 gg.)*, s. 84–87. L. M. ISKRA, *Boris Nikolajevič Čičerin o poreformennom razvitii Rossii, kapitalizme, socializme*, s. 103–110.

777 Srov. Anatolij I. NAREŽNYJ, *Problema konstitucionalizma v ruskoj konservativno-liberalnoj mysli vto-roj poloviny XIX v.*, Rostov-na-Donu 1999, s. 67–70.

778 Za Čičerinova života nebyla stať nikdy publikována a existovala jen v opisech. Poprvé ji otiskl M. N. Pokrovskij, srov. Michail N. POKROVSKIJ (ed.), *K. P. Pobedonoscev i jeho korrespondenty. Pisma i zapiski. T. I, Novum Regnum*, Moskva–Petrograd 1923, s. 104–120. Nověji publikováno B. N. ČIČERIN,

vrazi neměli být popraveni. Například Kavelin odmítal popravu teroristů s odůvodněním, že trest smrti není trest, ale msta. L. N. Tolstoj varoval, že zlo plodí jen zlo a Rusku tím hrozí spirála násilí. V. S. Solovjov ve veřejné přednášce v Petrohradě volal po omilostnění útočníků s odkazem na ideál vyšší pravdy a dobra.⁷⁷⁹ Na rozdíl od nich Čičerin neřešil otázku omilostnění teroristů. Soudil totiž, že není možné jakkoliv mravně ospravedlnit vraždu či pokus o vraždu. Tuto myšlenku vyslovil již v roce 1878. V tomto roce postřelila představitelka revoluční organizace „Zemlja i volja“ (Půda a svoboda) Vera I. Zasuličová petrohradského městského náčelníka Fjodora F. Trepova (1809–1889). V následném trestním procesu byla Zasuličová porotním soudem senzačně osvobozena. Čičerin nesdílel nadšení liberálního tisku ze soudního rozhodnutí. Na celou událost reagoval nepublikovaným textem, který četl přátelům, mj. i Alexandru A. Abazovi (1821–1895), pozdějšímu ministrovi financí (1880–1881). Čičerin rozsudek považoval za jednoznačně chybný a zdůrazňoval, že je nutno čelit radikalismu, který podle něj v ruské společnosti bujel od dubna 1866. Tvrdil, že není nutné přijímat zvláštní opatření a stačilo by, kdyby se na vládě podílely osobnosti s morální autoritou.⁷⁸⁰ Stejně postoje zastával Čičerin i v roce 1881. Tedy otázka osudu teroristů byla pro Čičerina vedlejší; především ho zajímalo, jak Rusko vyvést z nastalé krize.

Po atentátu na Alexandra II. byl Čičerin pevně přesvědčen, že se Rusko nachází v krizi a míří k chaosu. Zavraždění cara, který provedl tolik reforem, bylo podle něj projevem morálního a duchovního úpadku Ruska. V *Úkolech nové vlády* tvrdil, že společnost přestala věřit vládě a vláda viděla ve společnosti nepřítel. Rusku chyběla sjednocující idea. Čičerin spatřoval problém v tom, že společnost po staletí žijící v nevolnictví se rychle transformovala ve společnost s občanskými svobodami, s nimiž většina neuměla uvážlivě nakládat. Taková situace napomáhala šíření myšlenek socialismu.⁷⁸¹ Čičerin soudil, že většina společnosti je na straně vlády a cara, a proto by měla nejvyšší místa vést s touto většinou dialog a přizvat ji k hledání řešení krize a k podílu na řízení země. Zároveň Čičerin podotýkal, že proti vládě stojí pouze „malá tlupa“ opozičníků.⁷⁸² Čičerinovo tvrzení, že radikálové tvoří jen malou skupinu, bylo zcela správné. Ostatně v odborné literatuře již bylo poukázá-

Filosofija prava, Sankt-Petěrburg 1998, s. 524–538. Z této edice vycházím i v přítomném textu. P. Zajončkovskij Čičerinovu stať označil za zásadní dobový pramen, srov. P. A. ZAJONČKOVSKIJ, *Krizis samoděržavija na ruže 1870–1880 godov*, s. 40–42.

779 Srov. Galina I. ŠČETININA, *Idějnjaja žizn' ruskoj intelligencii: konec XIX – načalo XX v.*, Moskva 1995, s. 60–62. Raisa A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola. Istoričeskaja koncepcija K. D. Kavelina i B. N. Čičerina*, Moskva 2004, s. 436. Solovjovova přednáška se stala důvodem k ukončení jeho pedagogického působení na petrohradské univerzitě.

780 Jedná se o dodnes nepublikovaný článek *Proces Věry Zasuličové (Dělo Věry Zasulič, 1878)*. K tomu srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, s. 96. V. A. KITAJEV, *Liberalnaja mysl v Rossii (1860–1880 gg.)*, s. 142–144.

781 Srov. B. N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, Moskva 1998, s. 524–526.

782 Srov. tamtéž, s. 532.

no na zjevnou disproporci mezi malým počtem radikálů a mimořádně rozvinutou schopností této „hlučné“ intelektuální minority dělat problémy.⁷⁸³ R. Pipes uvádí, že v únoru 1880, kdy terorismus kulminoval, bylo řešeno jen asi 1000 případů protistátní činnosti ve státě se 100 miliony obyvatel.⁷⁸⁴ P. Zajončkovskij, který tomuto období ruských dějin věnoval celou monografii, na základě archivních pramenů spočítal, že v roce 1880 bylo v celém Rusku odsouzeno do vyhnanství za politické přečiny 1200 lidí, z nichž 230 si odpykávalo trest na Sibiři, zbytek v evropské části Ruska; u 60 lidí šlo o vyhnanství spojené s nucenými pracemi (v těchto číslech není uvedeno cca čtyři tisíce Poláků odsouzených do vyhnanství za povstání v roce 1863, což však byla zcela specifická skupina obyvatelstva ruského impéria).⁷⁸⁵

Čičerin se snažil elaborátem *Úkoly nové vlády* nejvyšší místa přesvědčit, že represe jsou v tomto případě zcela chybným řešením, protože postihnou společnost jako celek, tedy většinou ty, kteří jsou k vládě loajální. Naopak, bude-li vláda se společností spolupracovat, mohou společnými silami porazit terorizující menšinu. Podle Čičerina zapojení společnosti do politického rozhodování neohrožuje pevné postavení vlády, které naopak vyvěrá právě z podpory národa. Čičerin věřil, že konstituční monarchie je nejlepším státním zřízením, ale vzhledem k nastalé situaci zmírnil své návrhy oproti brožuře *Konstituční otázka v Rusku*. Na jedné straně považoval vytvoření instituce podobné parlamentu v tehdejší situaci za nezbytné. Na druhé straně opět zopakoval dřívější myšlenku, že Rusko musí ke konstituci a parlamentu dospět spontánně. A proto prozatímně navrhoval, aby při Státní radě vznikla komora s jedním zástupcem šlechty a dvěma zástupci zemstva z každé gubernie. Vznikla by tedy poměrně široká „národní“ rada, kde by byly zastoupeny rovnoměrně všechny regiony a kde by byla zajištěna silná pozice aristokracie. Tato komora měla mít dle Čičerina návrhu a v intencích tehdy panujícího přesvědčení jen poradní hlas.⁷⁸⁶ Nejednalo se tedy o návrh prosazující parlamentarismus v podobě, v níž existoval v západoevropských a středoevropských zemích.

Čičerinův návrh byl plně v souladu s řadou dalších návrhů té doby a principiálně se nelišil od projektu připraveného Lorise-Melikovem. Bylo by mylné umírněnost požadavků vykládat jako ústupek vládě. Mnohem více se jednalo o pragmatické vnímání reality a vědomí toho, co je v nastalé situaci reálné.⁷⁸⁷ Navíc, jak upozorňoval R. Pipes, i tyto zdánlivě „bezzubé“ návrhy měly v ruských podmínkách velký význam. Legislativní proces v Rusku ještě na konci 19. století trpěl řadou nedostatků. Ruská právní věda nečinila rozdíly mezi zákony, výnosy

783 Srov. Richard PIPES, *Russian Conservatism and Its Critics. A Study in Political Culture*, New Heaven – London 2005, s. 156.

784 Srov. R. PIPES, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004, s. 371.

785 Srov. P. A. ZAJONČKOVSKIJ, *Krizis samoděržavija na rubeže 1870–1880 godov*, s. 376.

786 Srov. B. N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, Moskva 1998, s. 538.

787 Srov. F. A. PETROV, *Zemsko-liberalnyje projekty pereustrojstva gosudarstvennych učreždenij v Rossii v konce 70-ch – načale 80-ch godov XIX veka*, s. 38–41.

a správnými nařízeními, jimž se po panovníkově podpisu připisovala stejná právní závažnost. Problematické také bylo, že zákony často nebyly oficiálně vyhlášovány a zveřejňovány a některé právní normy byly známy jen pověřeným úředníkům. Tato nerozvinutá právní tradice poskytovala značnou výhodu státní byrokracii. Kdyby se zástupci společnosti mohli účastnit legislativního procesu, byť jen jako poradci, tak by byrokracie byla vystavena kontrole a její mocenský monopol by byl částečně oslaben.⁷⁸⁸ Opodstatněnost Pipesových tvrzení potvrzuje zarputilost, s níž se oficiální místa bránila i pouhým náznakům konstitučních pořádků.

Čičerin rozdal přátelům stať *Úkoly nové vlády* v rukopise a dva exempláře poslal Konstantinu P. Pobědonoscevovi s prosbou, aby případně jeden z nich předal carovi.⁷⁸⁹ Vztah Čičerina a Pobědonosceva byl sice přátelský a korektní, nicméně jejich politické názory se značně rozcházely. Pobědonoscev Čičerinovi poděkoval za poslanou stať, ale odmítl její hlavní tezi – volání po sepětí společnosti a vlády. Pobědonoscev mínil, že pevná vláda nemůže přihlížet k mínění společnosti, a pokud tak činí, nikdy nebude pevná. Dále doplňoval, že Čičerinem navržený lék je snad horší než sama nemoc.⁷⁹⁰ Tedy letmý náznak konstitucionalismu a parlamentarismu by byl pro Rusko podle Pobědonosceva stejně zhoubný (ba dokonce zhoubnější) jako radikalismus narodovců.

Čičerin si nedělal iluze o schopnostech a erudici nejvyšších vládních představitelů. Též považoval za pochybené vládní postoje k veřejnému mínění, protože byly založeny převážně na hlasech z moskevských a petrohradských společenských kruhů. A svůj názor dal otevřeně Pobědonoscevovi najevo.

„Touto hnílobou chcete spasit Rusko! (...) Souhlasím s Vámi, že většina pozvaných budou bohapustí kecalové, ale bude tam i zdravě uvažující menšina, v níž může vláda najít oporu. Pokračovat v současném stavu věcí, kdy každý ministr táhne na jinou stranu a všichni se shodnou jen na jednom: předhánějí se jeden před druhým, kdo je větší liberál, a metají kotrmelce před petrohradskou havětí, to je podle mě nemyslitelné.“⁷⁹¹

788 Srov. R. PIPES, *Rusko za starého režimu*, s. 352–353 a 367–368. K nedostatkům ruského právního a správního systému též srov. Orlando FIGES, *Lidská tragédie. Ruská revoluce 1891–1924*, Praha–Plzeň 2000, s. 64–65.

789 Dopis Pobědonoscevovi z 11. 3. 1881. Srov. M. N. POKROVSKIJ (ed.), *K. P. Pobedonoscev i jeho koresponděnty*, s. 104. V postskriptu k dopisu Čičerin dodával „...každý, kdo má mozek v hlavě, se musí vyjádřit (míněno k nastalé situaci – J. Š.).“

790 Dopis Pobědonosceva z 15. 3. 1881. Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, s. 130–131.

791 „A Vy s etoj gnilju chotitě spasat' Rossiju. (...) Soglašus s Vami, čto, požaluj, daže bolšinstvo pri-zvannyh budět sostojat' iz pustych boltunov, no javitsja i zdravomysljaščee menšinstvo, v kotorom pravitel'stvo najdot oporu. Prodolžat' nyněšnij pořjadok, pri kotorom každyj ministr tanět na svoju storonu, i vse schoďatsja tolko v odnom –, čtoby vzapuski drug pered drugom liberalničat' i kovyркаť-sja pered petěrburgskoj švalju, eto, po mojemu, němysl'mo.“ Dopis Pobědonoscevovi z 18. 3. 1881. M. N. POKROVSKIJ (ed.), *K. P. Pobedonoscev i jeho koresponděnty*, s. 120–121.

Korespondence obou pokračovala i nadále, přičemž hlavním tématem a obavou, k níž se Čičerin opakovaně vracel, bylo, aby nový car nerušil či neměnil manifest z 19. února, tj. rozhodnutí o zrušení nevolnictví.⁷⁹² Již korespondence Čičerina s Pobědonoscevem naznačila, jakým směrem se bude nová vláda ubírat.⁷⁹³ To potvrdil carský manifest vydaný na konci dubna 1881. Jeho hlavní myšlenkou bylo, že povinností cara je chránit národ a vlast a to nelze jinak než samoděržavnou mocí. Padly naděje na zapojení volených zástupců společnosti do vládní problematiky, byť by se mělo jednat jen o poradní hlas. Dmitrij A. Miljutin manifest charakterizoval jako nástup reakce schované za hesla o národě a pravoslaví.⁷⁹⁴

7.2.2 Moskevský starosta⁷⁹⁵

I přes neúspěch elaborátu *Úkoly nové vlády* Čičerin svoji snahu o obhajobu reformního odkazu počátku 60. let 19. století nevzdával. Nová šance se mu naskytlá již zanedlouho, a sice poté, co byl v prosinci 1881 zvolen moskevským starostou, což byla nejvyšší volená funkce v tehdejší Rusku.

Volené městské dумы byly zavedeny v roce 1870. Již dříve městské dумы vznikly v Petrohradě (1846), Moskvě (1862) a Oděse (1863), aby se v praxi ověřily zásady aplikované na celé území ruského impéria a týkající se 509 měst. V době zavádění reformy mělo Rusko s městskou samosprávou jen minimální historické zkušenosti. V Rusku totiž až do konce 18. století neexistovala městská autonomie. Město v západní a střední Evropě bylo především komunitou vymezenou výjimečným právním statutem. K tomu patřilo svobodné postavení měšťanů, právní imunita města, soudní autonomie, samospráva, vlastnické právo. Jako specifické komunity města v Rusku po dlouhá staletí neexistovala. A navíc až do 19. století si ruské město uchovávalo charakter, který mělo město v západní Evropě v raném středověku.⁷⁹⁶ Ruské město bylo především opevněným správním centrem, a můžeme dokonce říci, že bylo hlavně vojenskou pevností.

Z administrativní a vojenské funkce ruských měst, zejména pak měst provinčních, plynul jejich zanedbatelný ekonomický význam. Ještě na počátku 19. století nebyla menší města svým ekonomickým výkonem schopna konkurovat větším

792 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, s. 132–165. Srov. M. N. POKROVSKIJ (ed.), *K. P. Pobedonoscev i jeho korrespondenty*, s. 121–128.

793 O Pobědonoscevoých konzervativních postojích srov. R. PIPES, *Russian Conservatism and Its Critics. A Study in Political Culture*, s. 139–144.

794 Srov. P. A. ZAJONČKOVSKIJ, *Krizis samoděržavija na rubeže 1870–1880 godov*, s. 374–375.

795 Podrobněji k tématu srov. Josef ŠAUR, *Z dějin moskevské samosprávy (Boris N. Čičerin)*, in: Michal PRZYBYLSKI – Josef ŠAUR a kol., *Podoby a proměny města ve slovanských a vybraných neslovanských kulturách, literaturách a jazycích*, Brno 2013, s. 73–82.

796 Srov. Geoffrey A. HOSKING, *Russia: People and Empire 1552–1917*, Cambridge 1997, s. 247.

šlechtickým usedlostem v okolí.⁷⁹⁷ Vojenský charakter města dokládá i fakt, že ještě v polovině 17. století tvořily dvě třetiny městského obyvatelstva vojenské posádky.⁷⁹⁸ Neudivuje tedy, že se postupně celá správa města soustředila do rukou místního vojenského velitele, označovaného jako městský hejtman („gorodskoj vojvoda“). Tato funkce i její pravomoci se ujímaly v ruských městech postupně, ale k jejich definitivnímu rozšíření došlo na počátku 17. století v době smuty a zvýšené nutnosti města vojensky chránit.

Novodobé konstituování městských privilegií započalo za Petra I., který v roce 1699 vyňal z pravomoci hejtmanů část městských obyvatel (především kupce) a udělil jim soudní autonomii. Byl to důsledek Petrovy snahy podpořit rozvoj obchodu. V roce 1785 darovala Kateřina II. rozsáhlá privilegia šlechtě a měštům. Města byla od této chvíle právníckými osobami s možností vlastnit majetky a provozovat podnikání. Zanikla funkce městského hejtmana a byly zřízeny městské dumy, které ze svého středu vybíraly starostu („gorodskoj golova“). Nešlo však o zavedení samosprávy – dumy zavedené za Kateřiny II. a za Alexandra II. byly značně odlišné instituce. Kateřina II. totiž stanovila celou řadu stavovských i majetkových omezení týkajících se možnosti volit dumu, případně do ní být zvolen či možnosti zaujmout některý z vyšších městských úřadů. Duma se zpravidla scházela jednou za tři roky a starosta a jeho spolupracovníci se nezodpovídali dumě, ale gubernátorovi. V případě velkých měst (Moskva, Petrohrad a další) bylo vedení města podřízeno speciálnímu úředníkovi – městskému náčelníkovi („gradonačalnik“), kterého jmenoval panovník. Městský náčelník se zodpovídal centrální vládě, tj. po zřízení ministerstev přímo ministroví vnitra. Formálně byl tedy starosta volebnou funkcí, ale v podstatě se jednalo o státního úředníka s neomezenou mocí nad spravovaným městem, který se obával pouze příjezdu revize. Stačí vzpomenout Gogolova *Revizora* či populární a sžrávou satiru *Istorija odnogo goroda* (1870, *Dějiny jednoho města*, česky známější v překladu Karla Míloty jako *Historie města Hloupětína*, 1989) Michaila J. Saltykova-Ščedrína.

Za Kateřininy následníků se správa měst podstatným způsobem neměnila, a pokud ano, tak se pozornost vždy soustředila na největší města, např. několika úprav se dočkala správa Petrohradu. Až zavedení městských dum za Alexandra II. se dotýkalo správy všech ruských měst. v roce 1870. Potřeba změny městské správy vyplývala z nutnosti celkové modernizace Ruska, která se prolínala celou Alexandrovou reformní činností. V praktické rovině pak její nutnost vycházela ze zrušení nevolnictví a ukončení patrimoniální správy. Městské dumy představovaly obdobu zemstev na municipální úrovni a sdílely s nimi nejen řadu novinek pro občanský život, ale také neduhů. Ty vycházely z faktu, že se centrální vláda bála zajít při

797 Srov. V. N. MIRONOV, *Ruskij gorod v 1740–1860 gody*. Leningrad 1990, s. 31–48.

798 Srov. R. PIPES, *Vlastnictví a svoboda*, Praha 2008, s. 186.

delegování moci příliš daleko, a proto samosprávné orgány nebyly nikdy skutečně plně autonomní a podléhaly státnímu administrativnímu dozoru.

Městské dumy se volily na čtyřleté funkční období, přičemž volební právo bylo omezeno na muže starší 25 let a platící daně. Daňový cenzus byl nastaven tak, že elektorát ani zdaleka nekopíroval rozvrstvení městské populace, např. v Petrohradě s více než půl milionem obyvatel v roce 1862 bylo 7005 oprávněných voličů. Dumy ze svého středu vybíraly výkonný výbor („gorodskaja uprava“) a starostu („gorodskoj golova“). V Petrohradě a Moskvě musely dumy předkládat dvě kandidátky, z nichž vybíral car.⁷⁹⁹

Zákon o městské samosprávě dával starostovi ve vztahu k městské dumě poměrně široké pravomoci. V jeho osobě se spojovala jak moc zákonodárná, tak výkonná (mějme na paměti, že na městské úrovni). Starosta předsedal jak dumě, tak i výkonnému výboru a byl nejvyšším orgánem městské samosprávy. De facto starosta rozhodoval, zda projekty schválené dumou budou skutečně uvedeny v život, či nikoliv, a řízení města po dobu jeho mandátu nemuselo záviset na aktivitách volené dumy, ale osobních rysech starosty. Činnost městských dum a starostů, stejně jako zemstev, byla podřízena přísné kontrole gubernátora, příp. městského náčelníka, který dohlížel na zákonnost a správnost práce městské samosprávy a mohl její rozhodnutí jednostranně zrušit či změnit, a to v případech, kdy neodpovídalo zákonu nebo státním zájmům. Pravomoc městských dum a starostů se omezovala na přísně vymezený okruh působností.

Nedůstojnost postavení moskevského starosty dobře charakterizoval i Čičerin ve svých pamětech, když vzpomínal, že starosta neměl vlastní kancelář a úřadoval v jedné místnosti s ostatními členy výkonného výboru. K dispozici měl malý stůl v rohu místnosti v místě nazývaném „pod obrazy“.⁸⁰⁰ Jistou méněcennost postavení městských starostů dále umocňoval fakt, že policie, na níž záviselo uvedení některých opatření do praxe, zůstávala v pravomoci gubernátorů. Navíc gubernátoři i policejní velitelé s nelibostí nesli omezení svých pravomocí v důsledku vzniku dum, což bylo základem pro permanentní tenzi mezi oběma mocenskými centry na městské půdě. Typickým příkladem tohoto napětí je starostování Borise N. Čičerina v Moskvě.

V letech 1863–1917 se na postu moskevského starosty vystříдалo 14 osobností. Čičerinův mandát (prosinec 1881 až srpen 1883) patřil k těm kratším.⁸⁰¹ Ovšem celé mezidobí 1863–1917 nebylo vyplněno jen funkčními obdobími jednotlivých

799 Srov. Ljudmila J. LAPTEVA – Andrej J. ŠUTOV, *Iz istorii zemskogo, gorodskogo i soslovnoho samoupravlenija v Rossii*, Moskva 1999, s. 22–24 a 150–154. Milan ŠVANKMAJER a kol., *Dějiny Ruska. Třetí doplněné a přepracované vydání*, Praha 1999, s. 261.

800 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, s. 193.

801 Kratší dobu než Čičerin stáli v čele Moskvy Stepan A. Tarasov (1885), Nikolaj I. Astrov a Vadim V. Rudňov (oba 1917).

starostů, ale také „bezvládím“, když došlo k náhlému odstoupení či odvolání starosty. Město v takovém případě řídil jeho zástupce („tovarišč“). Nejdelší bezvládní nastalo po Čičerinově vynucené rezignaci v létě 1883 a trvalo až do listopadu 1885.

Před Čičerinem zastával post moskevského starosty bohatý kupec, sběratel umění a mecenáš Sergej M. Treťjakov (1834–1892; bratr zakladatele Treťjakovské galerie). V lednu 1881 byl zvolen podruhé, ale již na konci téhož roku odstoupil po skandálu s nezákonným kácením městských lesů.⁸⁰² Moskevská дума nabídla funkci Čičerinovi. Ten představoval ve více ohledech ideální volbu. Požíval autoritu v intelektuálních a vědeckých kruzích, jeho původ vyhovoval i konzervativně smýšlejícím kruhům, navíc to byl někdejší učitel následníka trůnu, měl praktické zkušenosti s místní samosprávou a v neposlední řadě se jednalo o právníka se specializací na státní (veřejné) právo. Čičerin nabídku po krátkém přemýšlení rád přijal. Nejenže se jednalo o nabídku, která se neodmítá, ale Čičerin ji chápal jako naplnění svých politických ideálů, jako součást sepětí společnosti a vlády, po němž tolik volal. Aby mohl být do tohoto úřadu zvolen, musel se stát členem městské dumy, a proto zakoupil v Moskvě nemovitost, čímž splnil podmínky majetkového cenzu. Do funkce byl slavnostně uveden v lednu 1882.

V projevu při přebírání funkce zdůraznil, že se necítí být opozičníkem, ale je příznivcem dodržování zákonů a společenského pořádku. Zároveň zdůraznil, že se jedná o funkci samosprávy, volenou, a tedy nezávislou. Právě slova o nezávislosti vyvolala nevoli moskevského generálního gubernátora Vladimira A. Dolgorukova (1810–1891), který dovolil tisk projevu až po vyškrtnutí několika z jeho pohledu závadných řádek. Čičerin protestoval a žádal, aby bylo dovoleno proslov otisknout celý. Nakonec byla otištěna verze s menšími cenzurními zásahy, než původně navrhol Dolgorukov. Nespokojeni tak byli Čičerin i Dolgorukov.⁸⁰³ Korespondence V. A. Dolgorukova a ministra vnitra D. A. Tolstého, jehož vztah s Čičerinem byl otevřeně nepřátelský, ukazuje, že vládní špičky přijímaly Čičerinovo zvolení moskevským starostou s nelibostí.⁸⁰⁴

Ve vedení Moskvy uplatnil Čičerin bohaté zkušenosti, které získal v zemstvech, a přestože starostou nebyl dlouho, zanechal po sobě dobré výsledky. Hlavním úkolem stojícím před městskou dumou a Čičerinem bylo dát do pořádku městské finance. Moskva neměla jasně stanovená pravidla městského hospodaření a po Treťjakovského úřadování, které spadalo do doby rusko-turecké války ve druhé polovině 70. let 19. století, nebylo v městské pokladně dostatek prostředků na běžný provoz města. Čičerin provedl škrty v městských výdajích a došlo k první

802 Srov. Ljubov F. PISARKOVA, *Gorodskije golovy Moskvy (1863–1917)*, Otčestvennaja istorija 1997, 2, s. 7.

803 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, s. 174–175 a poznámku na s. 330. Proslov byl postoupen i panovníkovi, srov. K. P. POBEDONOSCEV, *Pisma Pobedonosceva k Aleksandru III. T. 1*, s. 372.

804 Srov. M. N. POKROVSKIJ (ed.), *K. P. Pobedonoscev i jeho koresponděnty*, s. 346.

emisi městských dluhopisů za tři miliony rublů. Nechal provést sčítání obyvatel, aby mohly být lépe plánovány městské příjmy. Věnoval se problematice kanalizace a zásobování Moskvy vodou. Čičerin nechal připravit rozsáhlý projekt nového vodovodu, který dokončili až jeho nástupci Nikolaj A. Alexejev (1852–1893) a Vladimir M. Golicyn (1847–1932) během posledních dvou desetiletí 19. století. Jednalo se o vybudování třetího mytiščinského vodovodu, mimochodem jedné z hlavních zásobnic pitné vody pro Moskvu až do počátku 60. let 20. století.⁸⁰⁵

Stejně jako práci v zemstvech pojmával Čičerin i výkon funkce starosty velmi zodpovědně a věnoval jí veškerý možný čas. Vyžadoval, aby mu ke schválení předkládali veškeré, i méně důležité záležitosti. Denně přicházel do úřadu na desátou hodinu, aby do dvou až tří hodin odpoledne úřadoval v kanceláři a přijímal hosty. Odpoledne následovaly inspekce a cesty po městě, večer předsedal zasedání výkonného výboru nebo se podílel na práci komisí. S funkcí starosty byl spojen i určitý společenský status a do jeho pracovní náplně patřila i povinná účast na řadě oficiálních akcí a slavnostech, což Čičerinovi zabíralo hodně času.⁸⁰⁶

Nelibost, s níž přijali moskevský generální gubernátor V. A. Dolgorukov a ministr vnitra D. A. Tolstoj Čičerinovo zvolení, ho provázela po celé funkční období. Zejména V. A. Dolgorukov bedlivě sledoval veškerou Čičerinovu činnost v úřadě.⁸⁰⁷ Další roztržku mezi Čičerinem a oficiálními místy přinesly lednové (12. [23.] ledna) oslavy svátku svaté mučednice Taťjany. Právě v tento den povolila v lednu 1755 carevna Alžběta I. založení moskevské univerzity. Proto se tento den v Moskvě bouřlivě slavivalo. V době, o níž tu hovořím, bylo běžné, že studentské oslavy značně překračovaly meze veřejného pořádku, ale policie je povětšinou tolerovala.⁸⁰⁸

Čičerin vystoupil při oslavách Taťjanina svátku v lednu 1883 před studenty na své alma mater s proslovem. V něm obhajoval podobu univerzitního řádu z roku 1863. Počátkem roku 1883 bylo známo, že se připravuje nová zákonná úprava vysokého školství, která měla odpovídat požadavkům nového vládního kursu, tedy měla značně omezit autonomii univerzit. Proti univerzitnímu řádu z roku 1863 v tisku ostře vystupoval Katkov. Čičerin své vystoupení nemířil proti vládě, ale chápal ho jako součást diskuse. Jestliže Katkov veřejně haněl zákon, Čičerin, jako někdejší vysokoškolský profesor, cítil povinnost ho obhájit.⁸⁰⁹ Pochyboval-li Čičerin o vhodnosti svého projevu, pak nikoliv kvůli možným konsekvencím pro sebe, ale protože nechtěl uškodit svému švagru Pavlu V. Kapnistovi (1842–1904). Ten byl

805 *Mytiščinskij vodoprovod*. [online]. [Cit. 18. 8. 2015]. Dostupné z: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/moscow/2039/Мытищинский>.

806 Čičerin podrobně popsal dobu strávenou v čele Moskvy ve svých pamětech. Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, s. 166–260.

807 Srov. L. F. PISARKOVA, *Gorodskije golovy Moskvy (1863–1917)*, s. 7.

808 Srov. Anatolij I. AVRUS, *Istorija rossijskich universtitětov. Kurs lekcij*, Saratov 1998, s. 53.

809 Text prosluvu srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, s. 223–226.

kurátorem moskevského vzdělávacího okresu (funkci zastával v letech 1880–1895) a tudíž tamní univerzita podléhala jeho doзору. Při proslovu byl přítomen, a seděl dokonce vedle Čičerina.⁸¹⁰

Proslov byl otištěn v periodiku *Russkije vedomosti* (1883, č. 14), následně jeho text převzaly petrohradské noviny *Novoje vremja*, *Golos* ad. Nezávisle na sobě si na Čičerinovo vystoupení u ministra vnitra Tolstého stěžovali Katkov, moskevský generální gubernátor V. A. Dolgorukov a ministr národního vzdělávání Ivan D. Děljanov (1818–1897). Posledně jmenovaný dokonce žádal o zásah proti redakci periodika, jež řeč jako první otisklo.⁸¹¹ Všichni tři se shodli, že se jedná o skandální záležitost, která nemůže být ponechána bez patřičné odezvy státních orgánů. Dolgorukov požadoval vydání nařízení, aby napříště text veškerých veřejných vystoupení byl dopředu schválen místní administrativou. Dále varoval, že podobná veřejná vystoupení, zejména budou-li se odehrávat na půdě městské dумы, se mohou stát zárodkem parlamentarismu.⁸¹²

Záležitosti s Čičerinovým vystoupením na lednovém výročí založení moskevské univerzity se dostalo ve vládních kruzích široké pozornosti. Pobědonoscev informoval cara, který řeč označil za neslučitelnou s funkcí starosty. Prostřednictvím Pobědonosceva pověřil moskevského generálního gubernátora, aby Čičerini tlumočil jeho mínění.⁸¹³ K tomu skutečně došlo; Čičerin zachytil rozhovor s Dolgorukovem ve svých pamětech. Čičerin nechápal, proč by obhajoba platného zákona měla být vnímána jako protivládní skutek, a zdůraznil, že jednal dle svého nejlepšího vědomí a svědomí.⁸¹⁴ Lednové události zcela otřáslы důvěrou nejvyšších státních představitelů k moskevskému starostovi. Nicméně důvodem k Čičerinovu odvolání se stala až jiná událost.

15. (27.) května 1883 se v Moskvě konala korunovace cara Alexandra III., na jejíž organizaci se z titulu své funkce podílel i Čičerin a moskevská дума. Následující den pořádal car slavnostní oběd, kam byl pozván i Čičerin, který pronesl za přítomnosti panovníka na shromáždění starostů významných ruských měst slavnostní řeč. Čičerinův krátký projev se nesl ve velmi loajálním duchu, jeho ústřední myšlenkou byla vícekrát Čičerinem opakovaná idea – spojení pevné vlády a reforem. „Nestavíme se (míněny samosprávné orgány – J. Š.) do opozičního vztahu k vládě,

810 Srov. tamtéž, s. 223.

811 Srov. L. M. ISKRA, *Boris Nikolajevič Čičerin o poreformennom razviti Rossii, kapitalizme, socializme*, s. 55.

812 Srov. M. N. POKROVSKIJ (ed.), *K. P. Pobedonoscev i jeho korresponděnty*, s. 345.

813 Srov. tamtéž, s. 346.

814 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, s. 226–227. Čičerinovo pojetí rozhovoru potvrzuje dopis Katkova Pobědonoscevovi. Čičerinovy názory konzervativní kruhy zjevně šokovaly a dráždily, srov. M. N. POKROVSKIJ (ed.), *K. P. Pobedonoscev i jeho korresponděnty*, s. 344.

nežádáme pro sebe práva. Pokojně čekáme, až sama moc bude považovat naši pomoc za nutnou.“⁸¹⁵

Čičerin si nicméně dovolil neopatrné vyjádření, že by vláda měla více zapojit do rozvoje a řízení země veřejnost, přičemž neponechával prostor pro pochybnosti, že má na mysli zemstva a městské dумы. Jejich aktivnější zapojení do řízení země mělo být podle něj cíleno na boj proti největšímu zlu tehdejších dní – terorismu. Hovořil-li o důležité roli místní samosprávy, obracel se k zástupcům těchto orgánů, aby je vyzval k součinnosti, méně už patřily jeho výzvy představitelům centrální moci. Sám nechtěně předpověděl následky svých slov, když řekl, že nepřátelé svobody a příznivci řešení společenských problémů hrubou silou budou v jeho myšlenkách spatřovat cosi revolučního.⁸¹⁶ Nemýlil se. Následky neobratného formulování se projevily ještě téhož dne. Car a vysoce postavení vládní hodnostáři interpretovali jeho řeč následovně: více pravomocí pro místní samosprávu znamená omezení centrální, carské, samoděržavné moci a omezení pravomocí cara je totéž jako volání po konstituci.

Následoval přísný zákaz publikovat Čičerinův proslov v tisku, který obdržely redakce hlavních periodik následující den ráno.⁸¹⁷ Čičerin po zákazu netušil, jaké je v dané situaci jeho postavení a co bude v nejbližších dnech následovat a zda vůbec má ještě podporu nejvyšších míst pro výkon své funkce. Stáhl se proto na rodinnou usedlost, kde v červenci obdržel od moskevského generálního gubernátora zprostředkovanou krátkou informaci, že car považuje jeho proslov za zcela neslučitelný s vykonávanou funkcí a žádá ho, aby rezignoval. Čičerin se snažil nedorozumění vysvětlit carovi v dopise, ale neuspěl a v srpnu 1883 rezignoval na úřad starosty. Záležitost s projevem a odvoláním považoval jak sám Čičerin, tak mnoho poslanců moskevské dумы a osobností moskevského intelektuálního a kulturního života za projev mocenské zvlů.⁸¹⁸ Chápali ji jako pomlouvačnou kampaň s očerňujícím cílem, jejímiž strůjci byli již zmínění Dolgorukov, Tolstoj a také vášnivý oponent Čičerinových názorů M. N. Katkov. Kampaň podle nich měla poskytnout záminku pro Čičerinovo odvolání, aniž by takový krok mohl být veřejně vykládán jako zásah do městské samosprávy.⁸¹⁹

815 „My ně stanovimsja v oppozicionnoje otnošenije k pravitelstvu – my ně trebujem sebe prav. My spokojno ožidajem, kogda sama vlast priznajat neobchodimym naše sodějstvije.“ Text projevu srov. B. N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, Sankt-Petěrburg 1998, s. 539–541. Uvedenou citaci srov. na s. 540.

816 Srov. tamtéž.

817 Proslov sice nesměl být publikován v Rusku, ale vyšel v témže roce v Německu, srov. B. N. ČIČERIN, *Reč B. N. Čičerina, Moskovskago Gorodskogo Golovy, 16 maja 1883 g. Epizod iz istorii koronacii v Moskve*, Berlin 1883.

818 Srov. L. M. ISKRA, *Boris Nikolajevič Čičerin o poreformennom razvitii Rossii, kapitalizme, socializme*, s. 115–116.

819 Srov. L. F. PISARKOVA, *Gorodskije golovy Moskvy (1863–1917)*, s. 8. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, s. 236–238.

Příznačným vyjádřením nespokojenosti převážné části moskevského veřejného mínění s Čičerinovým odvoláním bylo to, že mu městská дума jen krátce po rezignaci (12. září 1883) přiznala titul čestného občana Moskvy. Ten se uděloval od roku 1866 a Čičerin ho obdržel jako šestý v pořadí.⁸²⁰ Čičerin i nadále zůstal poslancem městské dумы, na jejímž fungování se podílel dalších deset let.⁸²¹

Bez ohledu na to, jakou roli sehrály v celé záležitosti zákulisní intriky konzervativních carských úředníků, bylo Čičerinovo odvolání příznačným projevem měnících se společenských podmínek. Za nového cara nebyly tolerovány reformní postoje, a ještě méně byli trpěni ti, kteří chtěli vládě a carovi radit, jak řídit Rusko.

7.3 V ústraní (1883–1904)

Poslední dvacetiletí Čičerinova života, strávené v ústraní, bylo vyplněno nebývalou tvůrčí činností.

„Vědecká práce mi, kromě osobního poslání, dávala obrovskou výhodu zcela nezávislého postavení na politických konstelacích. Vznášel jsem se v čistě intelektuálních sférách a nezajímala mě ani hnusná vláda, ani patolízalská společnost.“⁸²²

Čičerin dále pracoval na *Dějínách politických idejí*, které v roce 1902 uzavřel pátým svazkem. Dalšími tématy jeho odborného zájmu se staly stát, jeho funkce a limity a filozofie vědy.

První téma rozvinul v pracích *Vlastnictví a stát (Sobstvennosť i gosudarstvo*, 2 svazky, Moskva 1882–1883), *Kurs státovědy (Kurs gosudarstvennoj nauki*, 3 svazky, Moskva 1894–1898), *Filozofie práva (Filosofija prava*, Moskva 1900) a *Otázky politiky (Voprosy politiky*, Moskva 1903). Již úvod k prvnímu svazku *Vlastnictví a státu*, psaný pod přímým dojmem událostí počátku 80. let 19. století, pregnantně odrážel proměnu Čičerinových společenských postojů.

820 Titul čestný občan Moskvy („Početnyj graždanin Moskvy“) se uděloval v letech 1866–1917 a od roku 1995 dosud. Za tuto dobu ho obdrželo celkem 25 osobností, přičemž v letech 1866–1917 byl přiznán jen 12 osobnostem. Srov. *Spisok Početnyh graždan Moskvy*. [online]. [Cit. 18. 8. 2015]. Dostupné z: <https://duma.mos.ru/ru/201/page/cpisok-pochetnyh-grajdan-moskvyi>.

821 Srov. *Spravočnik. Moskva. Gorodskoje upravlenije. 300 let istorii upravlenija gorodom*, Moskva 1997, s. 189–190. Michail M. BOGOSLOVSKIJ, *Moskva v 1870–1890-ch godach*, in: Michail M. BOGOSLOVSKIJ, *Istoriografija, memuaristika, epistoljarija (naučnoje nasledije)*, Moskva 1987, s. 130–131.

822 „Dlja meňa naučnaja rabota, krome ličnogo prizvanija, imela i tu gromadnuju vygodu, čto stavila meňa v položenije soveršenno nězavisimoje ot vsjakich političeskich sozvezdij. Voznosjas v čisto umstvennuju oblast, ja ně znal ni gnusnogo pravitelstva, ni rabolepnogo obščestva.“ Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, s. 262–263.

„Před dvaceti pěti lety (tj. konec 50. let 19. století – pozn. J. Š.) bylo společenské mínění v Rusku i na Západě vůči státu nepřátelské. Všechno mělo vycházet ze svobodného hnutí společenských sil. Každé vměšování státu bylo zavrhováno jako nezákonné a tyranské. V tu dobu bylo potřeba dokazovat, že stát má svůj význam, bylo třeba se vzepřít proti bezmeznému šíření individualismu. A k tomu byl, přinejmenším v Rusku, potřeba kus odvahy: bylo třeba se smířit s tím, že člověka prohlásí etatistou, placeným publicistou a zpátečníkem. Dnes (tj. v roce 1882 – pozn. J. Š.) se děje opak, musíme dokazovat, že stát není vše, že i individualismus má svoji sféru, danou mu zákonem, do níž stát nesmí vstupovat, musíme bojovat proti obrácenému vývoji a znovu riskovat, že nás prohlásí za zpátečníka.“⁸²³

Prací *Vlastnictví a stát* se vine jako červená nit úvaha o vztahu ekonomie a politiky, o hranicích vměšování státu do společenského a osobního života; představuje Čičerinovu obhajobu nedotknutelnosti osobního vlastnictví, stavěnou proti nadměrné činnosti státu, resp. vlády, v níž spatřoval ohrožení svobod jednotlivce. Tyto myšlenky dále rozvíjel v trojdílném *Kursu státovědy*, jehož základem se staly Čičerinovy přepracované přednášky z 60. let 19. století, kdy působil na moskevské univerzitě. Čičerin analyzoval politickou stránku existence státu, zabýval se politickými stranami a jejich rolí. Snažil se na stát nahlédnout z různých úhlů pohledu, čemuž odpovídal i záměr jednotlivých dílů: první díl nesl podtitul *Obecné státní právo (Obščee gosudarstvennoje pravo, 1894)*, druhý díl *Věda o společnosti neboli Sociologie (Nauka ob obščestve, ili sociologija, 1896)*, třetí díl *Politika (Politika, 1898)*. V ruské vědě se v souvislosti s touto prací hovoří o sociologickém a politologickém přístupu k fenoménu státu.⁸²⁴

7.3.1 K filozofii práva a vědy

Kromě otázek státoprávních se Čičerin v posledních dvaceti letech svého života intenzivně věnoval filozofickým otázkám, zejména pak filozofii práva a vědy, reprezentované pracemi *Filozofie pozitivismu a jednota vědy (Položitelnaja filosofija i jedinstvo nauki, Moskva 1882)*, *Základy logiky a metafyziky (Osnovanija logiki i metafiziki, Moskva 1894)* a *Otázky filozofie (Voprosy filosofii, Moskva 1904)*. Tento zájem

823 „Tak, dvadcať pjať let tomu nazad, v Rossii i na Zapadě, obščee napravlenije umov bylo vražděbno gosudarstvu. Vsjo dolžno bylo ischoditi iz svobodnogo dviženija obščestvennych sil. Vsjaškoje vmešatěl'stvo gosudarstva otvergalos kak bezzakonije i tiranija. V to vremja prichodilos dokazyvat', čto gosudarstvo ješ' čto-nibuď, nadobno bylo vosstavat' protiv bezgraničnogo razvitija individualizma. I na eto, po krajněj mere v Rossii, trebuvalas někotoraja dolja smelosti: nadobno bylo idti na to, čtoby proslyť gosudarstvennikom, kazennym publicistom i otstalym čelovekom. V nastojaščee vremja dviženie pošlo vspjat'; tēper prichoditsja, naoborot, dokazyvat', čto gosudarstvo ně vsjo, i čto individualizm imejet svoju, zakonno prinadležaščuju jemu sferu, v kotoruju gosudarstvo ně vprave vtorgatsja; prichoditsja borot'sja s obratnym tēčenijem, opjať že pod opasenijem proslyť za otstalogo čeloveka.“ Srov. B. N. ČIČERIN, *Sobstvennost' i gosudarstvo. Č. 1*, Moskva 1882, s. XIX.

824 Srov. Valerij D. ZORKIN, *Čičerin*, Moskva 1984, s. 6.

navazoval na práce z přelomu 70. a 80. let 19. století, zejména pak na knihu *Věda a náboženství (Nauka i religija, 1879)*, která představuje v jistém ohledu zlomové Čičerinovo dílo, neboť je dokladem Čičerina návratu k pravoslaví, resp. k víře v Boha. V předchozím textu již zaznělo, že Čičerinovo racionalistické a vědecké nazírání světa z něj učinilo počátkem 50. let 19. století de facto ateistu. Svě bezvěrectví ospravedlňoval tvrzením, že se lidstvo nachází na hranici dvou epoch, kdy jedno náboženství postupně odumírá (křesťanství), ale nové (náboženství absolutního ducha) se ještě úplně neprosadilo.⁸²⁵

Během cesty po Evropě s následníkem trůnu se v roce 1865 ve Florencii odehrála událost, která výrazně ovlivnila Čičerinovo hodnotové vnímání světa. Tou událostí bylo vážné onemocnění tyfem. Léčení a následná rekonvalescence trvaly celý měsíc. Čičerinův zdravotní stav byl natolik vážný, že si myslel, že umírá. Z Paříže povolali jeho bratra Vasilije a z Petrohradu bratra Andreje, vystudovaného lékaře. Blízkost smrti přiměla Čičerina přemítat na lůžku o zásadních niterných hodnotách lidského života.⁸²⁶

Smrti se Čičerin nebál, ale pod dojmem nemoci pociťoval, že existuje něco vyššího, rozumem neuchopitelného, co dává všemu jsoucím vnitřní smysl a řád. Nemoc přivedla Čičerina zpět do lůna pravoslavné církve. Nejednalo se jen o chvilkové pohnutí mysli. Výrazem trvalosti Čičerina přesvědčení o důležitosti víry byla právě kniha *Věda a náboženství*. Čičerin v ní chápal vědu a víru jako dva prostředky nalézání pravdy a podstaty lidského bytí. Ty podle něj nestály v protikladu, ale nacházely se ve vzájemném souladu. Čičerin zcela organicky implementoval ideu Boha a víry do svého konceptu lidské svobody. Bůh nestvořil člověka do podoby slepého nástroje své vůle, ale jako svobodného mravního činitele („Lidská duše je doménou svobody“).⁸²⁷ Mravní ani historický zákon podle Čičerina není v rozporu s naší svobodou. Svoboda totiž nespočívá ve vytváření zákona, ale v jeho naplňování. Zákon (mravní i historický) je v Čičerinově dikci cestou, avšak metody a prostředky, jimiž člověk tuto cestu naplní, jsou zcela jeho svobodnou volbou.⁸²⁸ Z toho je patrné, jak Čičerinovi hluboce záleželo na tom, aby dokázal vysvětlit a obhájit rozpor mezi existencí zákona, který není vytvořen člověkem, ale kterému se člověk musí podřídít, a svobodnou vůlí každého jedince. Již jsme viděli, že na tento rozpor narážel jak Granovskij, tak i Čičerin ve svých úvahách o dějinách. Čičerin se s touto otázkou potýkal až do konce svého života a je přítomna i v jeho dílech z počátku 20. století, o čemž bude řeč níže.⁸²⁹

825 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskovskij universitet*, s. 147–148.

826 O nemoci srov. taméž, s. 146–150.

827 „Человеčeskaja duša jest poprišče svobody.“ Pro účely tohoto textu jsem pracoval s pozdějším vydáním knihy. B. N. ČIČERIN, *Nauka i religija*, Moskva 1999, s. 118.

828 Srov. tamtéž, s. 451–452.

829 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Human Dignity in History*, in: Gary M. HAMBURG

Jen rok po vydání *Vědy a náboženství* napsal Čičerin publikaci *Mysticismus ve vědě* (*Misticizm v nauke*, Moskva 1880), v níž kritizoval pojetí vědy Vladimira S. Solovjova (1853–1900). V roce 1874 obhájil Vladimir Solovjov disertaci *Krise západní filozofie* (*Krizis zapadnoj filosofii*). Čičerin po přečtení práce napsal jeho otci Sergeji Solovjovovi, že Vladimir má nebyvalou erudici a znalosti odborné literatury, ale v jeho práci pociťoval slavjanofilské tendence a obával se, že se mladý Solovjov nechá strhnout mysticismem a odkloní se od vědeckého a racionálního vidění věcí. Utvrdil ho v tom Solovjovův článek z roku 1877 nazvaný *Tři síly* (*Tri sily*), v němž mladý filosof postuloval, že jak muslimský Východ, tak evropský Západ spějí k duchovnímu úpadku. Tomu může čelit Slovanstvo v čele s Ruskem. Čičerinovi vadil především prorocký tón stati.⁸³⁰ Čičerinovou reakcí na filozofii Solovjova mladšího byla kniha *Mysticismus ve vědě*.

Čičerinův knižní výpad proti Solovjovovu mysticismu představoval předehru k jejich pozdějšímu sporu o pojetí svobodné vůle a vztahu práva a mravnosti, který se mezi oběma právníky a filozofy rozhořel v roce 1897.⁸³¹ Shodou okolností se jejich diskuse odehrála na konci životní pouti Solovjova i Čičerina a v mnohém se tedy jednalo o spor bilanční, v němž oba v koncentrované formě rekapitulovali své pojetí základních právních kategorií. Přestože se jednalo vlastně o epizodní záležitost – čtyři texty (po dvou od každého z aktérů) uveřejněné ve dvou číslech odborného časopisu *Voprosy filosofii i psichologii*⁸³² –, přesáhla jejich odborná debata hranice Ruska a ovlivňovala Čičerinovo vnímání v mimoruské vědě v meziválečném období, o čemž jsem již hovořil v kapitole o Čičerinovi jako historiografickém tématu. Právě proto, že oba vyjádřili své postoje v koncentrované podobě, považují za vhodné zastavit se u jejich filozofických postojů blíže.

Čičerinovu filozofickou polemiku se Solovjovem iniciovalo vydání zásadního Solovjovova díla *Ospravedlnění dobra* (*Opravdanije dobra*, Moskva 1897). V něm Solovjov zásadním způsobem rozpracoval své pojetí dobra coby základní kategorie svého filozofického uvažování a také své pojetí mravní filozofie. Solovjov odmítal, že by mravnost závisela na svobodné vůli. Soudil, že do našeho rozhodování vstupuje všeobecná racionální idea dobra; člověk tedy může konat dobro pro dobro samo na základě intuitivní představy dobra. Podle Solovjova je tedy kategorie dobra vždy součástí našeho rozhodování a naše rozhodování je jí ovlivněno. Neodmítal

– Randall A. POOLE (eds.), *A History of Russian Philosophy 1830–1930. Faith, Reason, and the Defense of Human Dignity*, Cambridge 2010, s. 114–116.

830 Srov. V. A. KITAJEV, *Liberalnaja mysl v Rossii (1860–1880 gg.)*, s. 107–109.

831 Srov. J. ŠAUR, *Hodnotové uchopení práva a mravnosti* (B. N. Čičerin versus V. S. Solovjov), in: Josef DOHNAL (ed.), *Revitalizace hodnot: Umění a literatura II*. Brno 2015, s. 91–96.

832 Srov. B. N. ČIČERIN, *O načalch etiky*, *Voprosy filosofii i psichologii* VIII, 1897, kniha 4 (39), s. 586–701. Vladimir S. SOLOVJOV, *Mnimaja kritika. Otvet B. N. Čičerinu*, *Voprosy filosofii i psichologii* VIII, 1897, kniha 4 (39), s. 645–694. B. N. ČIČERIN, *Něskolko slov po povodu otveta g. Solovjova*, *Voprosy filosofii i psichologii* VIII, 1897, kniha 5 (40), s. 772–778. V. S. SOLOVJOV, *Něobchodimyya zamečaniya na něskolko slov B. N. Čičerina*, *Voprosy filosofii i psichologii* VIII, 1897, kniha 5 (40), s. 779–783.

kategorii svobodné vůle, avšak považoval ji za čistě metafyzickou otázku, a tedy mravnost a svobodná vůle se v jeho pojetí navzájem nevylučují ani nepodmiňují.⁸³³

Čičerin odmítl Solovjovovo pojetí metafyziky a zcela v rozporu s tím, co postuloval Solovjov, tvrdil, že mravní je pouze to, co člověk činí dle svého vnitřního výběru. Pokud cokoliv, byť jen částečně, jeho výběr omezuje, nelze pak hovořit o mravnosti. Pro Čičerina je svobodná vůle prvním a základním předpokladem mravnosti. Člověk může konat mravně jen na základě své svobodné vůle.⁸³⁴ Čičerin dokonce neváhal Solovjovovi vytýkat, že jeho pojetí dobra jako kategorie bezpodmínečné a člověku dané jde proti svobodné vůli. Odmítl i Solovjovovy úvahy o dějinách, resp. filozofii dějin, tedy že dějiny směřují ke Království Božímu („Carstvo Božije“).⁸³⁵

Zatímco Solovjov vnímal právo a mravnost jako propojené principy, Čičerin je chápal jako dva principy různorodé, čerpající svůj obsah z různých zdrojů. Čičerin upozorňoval, že právo umožňuje i jednání, které není v souladu s mravností, ba dokonce mu někdy napomáhá.⁸³⁶ Proti Solovjovově religiózně orientované axiologii Čičerin stavěl racionalistické vysvětlení světa a lidského charakteru. Pro Solovjova byla nejvyšším vyjádřením mravního principu idea absolutního dobra, přítomná v Bohu. Naproti tomu Čičerin chápal morálku v duchu kantovství, jako autonomní zákon lidské vůle, tedy že mravní norma může být nalezena pouze v rozumu.⁸³⁷ Čičerin na rozdíl od Solovjova nevnímal náboženské a světské hodnoty jako hierarchizované, ale jako vedle sebe stojící, sobě rovné. Tuto myšlenku Čičerin vyslovil již v knize *Věda a náboženství*.

Solovjov a Čičerin se rozcházel i v názorech na vymezení práva a mravnosti. Pro Solovjova jsou to dva elementy jednoho etického systému, dvě formy realizace dobra, mající stejný cíl – sloužit ideálu pravdy. Pro Čičerina jsou to dvě rozdílné oblasti subjektivní etiky.⁸³⁸ Čičerin Solovjovovi oponoval tvrzením, že mravnost i právo vycházejí z totožného zdroje, a to z podstaty člověka jako racionální a svobodné bytosti, a proto se princip spravedlnosti vztahuje stejně k oběma. Nicméně mravnost i právo ovlivňují jiné sféry lidského svobodného jednání. První řídí vnitřní pohnutky člověka, určované svědomím, druhé určuje vnější vztahy jedinců

833 Srov. Viktor I. PRILENSKIJ, *Epizod iz filozofskoj polemiki konca XIX v. v Rossii (B. N. Čičerin contra V. S. Solovjov)*, in: Andrej D. SUCHOV (ed.), *Religiozno-idéalističeskaja filosofija v Rossii XIX – načala XX vv.*, Moskva 1989, s. 35–38.

834 Srov. B. N. ČIČERIN, *O načalach etiky*, s. 693.

835 Tamtéž, s. 635–640.

836 „V mezích daných zákonem může člověk nakládat se svými právy, jak chce, mravně či nemravně, neboť to se zákonů nijak netýká. A nemálo tomu; zákon nejen *dovoluje*, ale i sám *napomáhá* člověku činit nemorální skutky.“ (kurziva v originále). Tamtéž, s. 693.

837 Srov. Jelena A. PRIBYTKOVA, *Něsvojevremennij sovremennik: filosofija prava V. S. Solovjova*, Moskva 2010, s. 317.

838 Srov. tamtéž, s. 318.

mezi sebou. A každá z těchto sfér má dle Čičerina své požadavky a své zákony.⁸³⁹ Čičerin tedy odmítal Solovjovovo axiologické pojetí práva, neboť soudil, že právo a morálka reprezentují dva zcela odlišné principy. J. A. Pribytkovová považovala jejich spor za vynikající ilustraci dvou archetypálních pojetí světa v ruském myšlení – religiózního (mystického) a racionalistického.⁸⁴⁰

Na závěr tohoto krátkého představení Čičerinovy a Solovjovovy filozofie práva ještě zmíním, že podobný spor se na ruské půdě nevedl poprvé. Počátkem června 1880 pronesl Fjodor M. Dostojevskij (1821–1881) svůj slavný projev o Puškinovi.⁸⁴¹ V něm se mj. dotkl i otázky vztahu objektivních (vnějších) a subjektivních (vnitřních) aspektů mravnosti, tedy vztahu vnitřních mravních pohnutek jedince a společenské právní normy. Jejich vztah viděl Dostojevskij jako velmi úzký. Proti tomu se vymezili K. D. Kavelin, A. D. Gradovskij, kteří podobně jako později Čičerin odmítli směřování mravnosti a práva.⁸⁴² Jejich argumenty se podrobněji zabývat nebudu, nicméně považuji za příznačné, že Gradovskij svoji reakci na vystoupení Dostojevského nazval *Sny a skutečnost (Mečty i dějstvitelnoť)*, což koresponduje s Čičerinovou knihou z téhož roku *Mysticismus ve vědě*. Sami aktéři tedy věděli, že jejich rozpor spočívá v neslučitelnosti mysticismu a racionalismu. Solovjov dokonce viděl ve sporu Dostojevského s Gradovským a Kavelinem odraz diskuse zapadníků a slavjanofilů o tom, zda je důležitější směřování k individuální mravní dokonalosti, nebo vytvoření společenských norem.⁸⁴³ Tato otázka zaznívala i ve sporu Solovjova s Čičerinem, v němž však nebyla zodpovězena. Jejich časopisecká výměna názorů zůstala otevřená. Oba vyjádřili své postoje, aniž by jakkoliv ovlivnili oponentova stanoviska.

Vrcholným Čičerinovým dílem na poli filozofie je kniha *Filozofie práva*, o níž jsem v předchozím textu zmínil, že vyšla v roce 1900 a v současné době se dočkala několika nových vydání.⁸⁴⁴ Tu rozdělil Čičerin na čtyři knihy, v nichž postupně předložil čtenáři své chápání člověka jako svobodného jedince a jako součásti lidské společnosti (kniha první), striktně odděleně pojednal o právu (kniha druhá) a morálce (kniha třetí). Práci uzavřel popisem jednotlivých lidských společenství (rodina, občanská společnost, církev, stát) z hlediska filozofickoprávního. Řada badatelů (A. Walicki, R. Pipes, G. Hamburg, F. Nethercottová, L. Schapiro) se

839 Srov. B. N. ČIČERIN, *O načalach etiky*, s. 691.

840 Srov. J. A. PRIBYTKOVA, *Něsvojevremennij sovremennik: filosofija prava V. S. Solovjova*, s. 319. K jejich sporu též srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Human Dignity in History*, s. 118–119.

841 Proslov byl následně publikován v srpnu 1880 v *Denku spisovatele*. Srov. Fjodor M. DOSTOJEVSKIJ, *Puškin*, *Dněvník Pisatelja III*, 1880, s. 8–19.

842 Srov. Konstantin D. KAVELIN, *Sobranije sočiněnij Konstantina Dmitrijeviča Kavelina. T. 2*, Sankt-Petěrburg 1898, sloupec 1021–1052. Aleksandr D. GRADOVSKIJ, *Sobranije sočiněnij A. D. Gradovskago. T. 6*, Sankt-Petěrburg 1901, s. 375–383.

843 Srov. J. A. PRIBYTKOVA, *Něsvojevremennij sovremennik: filosofija prava V. S. Solovjova*, s. 319.

844 Srov. podkapitola 1.3.

shoduje, že tato práce velmi ovlivnila ruské liberální myšlení počátku 20. století – přispěla k proměně Petra B. Struveho (1870–1944) v konzervativního liberála, výrazně ovlivnila Pavla I. Novgorodceva (1866–1924) a patřila k důležitým myšlenkovým zdrojům ruského konstitucionalismu před rokem 1905.⁸⁴⁵ Nicméně se jednalo o práci výhradně teoretickou, v níž nebylo řešeno, jak uvést dané myšlenky v konkrétní politický život. To Čičerin částečně napravil prací *Rusko na počátku XX. století*, v níž právě s využitím dříve postulovaných teoretických východisek ostře kritizoval společenské a politické uspořádání Ruska na počátku 20. století.⁸⁴⁶

7.3.2 Vzpomínání na zašlé časy a rodinný život

Zvláštní hrou osudu se největšího čtenářského úspěchu nedočkal žádné z dosud uvedených Čičerinových vědeckých děl. Jeho nejcitovanějším dílem a také jeho nejčastěji opakovaně vydávanou prací jsou jeho paměti. A to i přes to, či možná právě proto, že původně nebyly vůbec určeny k publikování. Během šestileté práce (1888–1894) napsal Čičerin na základě svých deníků 1138 stran rukopisu panoramaticky zachycujících rozsáhlé období od 30. let 19. století až do roku 1894. Text pamětí málem shořel při rozsáhlém požáru statku Karaul v roce 1902. Čičerin při zachraňování díla utrpěl četné popáleniny. Vynést rukopis z ohně se podařilo jen díky sebeobětování jedné ze služebných. Stopy plamenů jsou dodnes patrné na rukopisu, uchovávaném v archivu.⁸⁴⁷ Třináct z původních 15 kapitol bylo publikováno v letech 1929–1934 (vynechány byly kapitoly o rodičích a dětství). Rozdělení do čtyř svazků i jejich názvy jsou dílem redaktorů a nakladatelství a nemají s původním autorovým záměrem nic společného.⁸⁴⁸

Nejhojněji citovanou a také jednoznačně pramenně a informačně nejčinnější je část pamětí nazvaná *Moskva čtyřicátých let (Moskva sorokovyh godov)*.⁸⁴⁹ Tento

845 Srov. Andrzej WALICKI, *Legal Philosophies of Russian Liberalism*, Notre Dame – London 1992, s. 107 a 310–311. Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Human Dignity in History*, s. 129–130. Frances NETHERCOTT, *Russian Liberalism and the Philosophy of Law*, in: Gary M. HAMBURG – Randall A. POOLE (eds.), *A History of Russian Philosophy 1830–1930. Faith, Reason, and the Defense of Human Dignity*, Cambridge 2010, s. 250–251, 255 a 259. Leonard B. SCHAPIRO, *Rationalism and Nationalism in Russian Nineteenth-Century Political Thought*, New Heaven 1967, s. 158.

846 Srov. podkapitulu 7.3.3.

847 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija*, in: Rossijskij archiv. Istorija Otečestva v svidečelstvach i dokumentach XVIII–XX vv. Tom IX, Moskva 1999, s. 89.

848 Srov. TÝŽ, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskovskij universitet*, Moskva 1929. TÝŽ, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovyh godov*, Moskva 1929. TÝŽ, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Putěstvojje za granicu*, Moskva 1932. TÝŽ, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, Moskva 1934.

849 Díl zahrnuje z původního Čičerina textu kapitoly Příprava na univerzitu („Prigotovenije k universitetu“), Studentská léta („Studěnceskije gody“), Moskva a Petrohrad v posledních letech vlády Mikuláše II. („Moskva i Petěrburg v poslednije gody carstvovanija Nikolaja Pavloviča“), Literární hnutí („Litěraturnoje dviženije“).

název je zavádějící, protože zachycuje společenské diskuse a atmosféru od poloviny 40. let 19. století až po první léta vlády Alexandra II., a to jak v Moskvě, tak částečně i v Petrohradu. Čičerinovi se podařilo podat barvitý obraz tehdejší doby a břitce glosovát dějinné události, jichž byl svědkem. Časté citování tohoto textu a špatná dostupnost původního vydání byly motivací k několika reedicím.⁸⁵⁰ Další tři díly Čičerinových pamětí přinášejí hlavně autorovy interpretace jeho vlastních skutků a méně již ilustrují dobové poměry. Regionální význam mají jeho vzpomínky na činnost v tambovském zemstvu, a proto také byl tento díl v Tambově vydán znovu, byť jako prostý reprint původního vydání z 30. let 20. století.⁸⁵¹ V roce 1999 byly poprvé publikovány kapitoly o rodičích a dětství a v roce 2010 vyšly paměti v podobě odpovídající původnímu autorskému záměru. Všech patnáct kapitol následuje za sebou tak, jak je seřadil sám Čičerin.⁸⁵²

K horečné vědecké a publikační činnosti nepudila Čičerina pouze touha vyjádřit své myšlenky, kterým se jinak nedostávalo sluchu, ale byla i snahou o nalezení nového smyslu života a náhražkou za nenaplněné rodinné štěstí. Čičerin byl dlouho svobodným mládencem. Ke změně ho přimělo až zmíněné onemocnění tyfem. Na lůžku často vzpomínal na dětství a na dobu dospívání v rodičovském domě. Tyto vzpomínky ho konfrontovaly s vlastní opuštěností a pocitem, že jeho životu něco chybí. Tím chybějícím prvkem byla rodina. „Pocítil jsem, že člověk není a nemůže být šťastný mimo rodinné prostředí. (...) Pochopil jsem, že pro normální lidské bytí je nezbytné založení vlastní rodiny.“⁸⁵³

Po uzdravení se Čičerin v Itálii zdržel, aby se zde zotavil. Během návštěvy Říma se seznámil s hrabětem Alexejem V. Kapnistem (1796–1867), jehož synové tehdy studovali společně s nejmladšími bratry Borise Nikolajeviče na moskevské univerzitě. V rodině A. V. Kapnista Čičerin poznal jeho jedinou dceru Alexandru Alexejevnu (1845–1920), kterou později – 25. dubna 1871 – pojal za manželku. Jejich manželství bylo sice naplněno vzájemnou láskou, ale Čičerinovy paměti obsahují jímavé pasáže o nenaplněném rodinném štěstí. Nejprve se manželům narodila dcera Jekatěrina a v dubnu 1874 se rodina rozrostla o syna Alexeje. Ten však po dvou měsících zemřel a půl roku nato zemřela i prvorozená dcera. O pár let

850 Srov. Sergej L. ČERNOV (ed.), *Russkoje občestvo 40–50-ch godov XIX v. Č. 2. Vospominanija B. N. Čičerina*, Moskva 1991. B. N. ČIČERIN, *Moskva sorokovyh godov*, Moskva 1997.

851 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, Tambov 2007.

852 Srov. TÝŽ, *Vospominanija*, in: Rossijskij archiv. Istorija Otčestva v svidečelstvach i dokumentach XVIII–XX vv. Tom IX, Moskva 1999. Nejnovější vydání srov. TÝŽ, *Vospominanija v dvuch tomach. T. 1, Moskva sorokovyh godov. Putěšestvije za granicu*, Moskva 2010. TÝŽ, *Vospominanija v dvuch tomach. T. 2, Moskovskij universitet. Zemstvo i Moskovskaja дума*, Moskva 2010.

853 B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskovskij universitet*, s. 149.

později se manželům narodilo třetí dítě, dcera Uljana, která přinášela rodičům mnoho radostí. V sedmi letech však Uljana zemřela na záškrť.⁸⁵⁴

Smrt milované dcery Uljana na podzim roku 1884 Čičerina zlomila:

„Veškerá naděje na štěstí, veškerá motivace k činnosti zmizely. Duševní síly byly zničeny u samého kořene. Od té doby žiji v pokorném očekávání, kdy se Bohu zachce zavolat si mě k sobě, a pokračuji v práci, nakolik mi síly dovolí, a snažím se, pokud je to možné, ulehčit na nás naložený kříž té, jíž je souzeno sdílet se mnou radosti i starosti.“⁸⁵⁵

Čičerinovo rozpoložení z tehdejších let přibližuje předmluva k pamětem, datovaná 19. září 1888. Uvědomoval si, že je člověkem jiné epochy. Objevili se noví myslitelé s novými idejemi, mezi nimiž se Čičerin cítil být cizincem. Své pocity vyjádřil Puškinovými verši „poslední list se siře chvěje / na holé, nahé haluzi.“⁸⁵⁶ Z dřívějšího vášnivého diskutéra se stal zádumčivý stařec. „Často se v myšlenkách vracím do starých časů a nacházím potěšení v besedách s minulostí.“⁸⁵⁷ V dopise příteli Alexandru V. Stankevičovi (1821–1912) psal, že se cítí být více svázán s předchozí generací (míněna generace Granovského, Kavelina a Solovjova) než se svými vrstevníky, jako by se omylem narodil příliš pozdě.⁸⁵⁸ Není divu, že únik z nepříjemné reality hledal Čičerin ve světě vědy a v psaní jedné knihy za druhou.

Kromě vědy se Čičerin věnoval i svým koníčkům, zejména sbírání obrazů. Jeho dům zdobily originály maleb takových mistrů, jako byli Velázquez, Veronese, Ribera, van Goyen, da Messina, Rembrandt, Dürer a další.⁸⁵⁹ Sbíral i ruskou malířskou produkci – Borovikovskij, Tropinin, Vasiljev, Ajvazovskij, Serov ad. Obrovskou sbírku rytin západoevropských i ruských umělců – 1400 listů – věnoval Tambovu.⁸⁶⁰ Čičerinova bohatá sbírka umění se později stala součástí fondu Tambovské oblastní galerie.⁸⁶¹ Mimoto se zabýval i přírodními vědami – zoologií a chemií.

854 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Zemstvo i Moskovskaja дума*, s. 53, 63, 65 a 263–264.

855 Srov. tamtéž, s. 264.

856 Jedná se o poslední dva verše básně „Přežil jsem sny, dal sbohem touze, / dávno se na nic netěším. / Oči mi zbyly pro pláč pouze, / dusím se smutkem nejtěžším. // Přespříliš brzy pod nárazy / osudu zvadl květ mých dní. / Jsem opuštěn a stesk mě mrazí, / čekám jen ránu poslední. // Tak v hvizdu vichru, bez naděje / na podzim zkrěhlý do hrůzy / poslední list se siře chvěje / na holé, nahé haluzi.“ Alexandr S. PUŠKIN, *Výbor z díla*. Přeložili Josef Hora, Bohumil Mathesius a Hana Vrbová, Praha 1981, s. 21.

857 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija*. In: Rossijskij archiv, s. 91.

858 Jedná se o dopis z 12. března 1887, citováno dle G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 150.

859 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija*, In: Rossijskij archiv, s. 89–175.

860 Srov. Aleksandr S. KOKOREV, *Socialno-političeskoje nasledije Rossii konca XIX – načala XX veka*. (B. N. Čičerin), Tambov 2001, s. 21.

861 Srov. T. N. ŠESTAKOVA (red.), *Emmanuil Dmitrijevič Naryškin (1813–1901)*, s. 54.

Jeho práce na tomto poli oceňoval i Dmitrij I. Mendělejev (1834–1907). Na jeho doporučení byl Čičerin přijat do Ruské fyzikálně-chemické společnosti (Russkoje fiziko-chimičeskoje občestvo). A za publikaci o klasifikaci živočichů byl Čičerin přijat do přírodovědné společnosti.⁸⁶² V roce 1893 byl jeho přínos ruské vědě oceněn přijetím mezi čestné členy Imperátorské petrohradské akademie věd (Imperatorskaja Sankt-Petěrburgskaja akadēmija nauk). Čičerin tím jen potvrzoval výroky mnoha svých současníků, kteří obdivovali šíři jeho erudice.

Každodenní život Čičerinových připomínal vysoký životní standard literárních hrdinů Lva Tolstého. Léto Čičerinovi často trávili na Krymu v Livadiji nedaleko Jalty. Jen na okraj zmiňme, že se jednalo o lukrativní adresu, protože od roku 1861 se zde nacházela letní rezidence ruských carů. Na podzim Čičerinovi pobývali na rodinné usedlosti Karaul, občas navštěvovali Moskvu, na zimu odjížděli do Jalty.

7.3.3 Politický testament

Pomyslnou Čičerinovu závěť na poli společenského a politického myšlení představuje kniha *Rusko na počátku XX. století (Rossija nakanuně dvadcatogo veka)*.⁸⁶³ Autor se v práci pokusil o poslední rehabilitaci svých dříve publikovaných i nepublikovaných úvah. Často v textu nepřímou odkazoval na svá díla a vycházel z vlastních vzpomínek na sedmdesát let prožitých v Rusku 19. století. Už vydání práce doprovázela jistá symbolika. Na počátku své publikační činnosti v 50. letech 19. století připojili Čičerin společně s Kavelinem pod úvod k cyklu jejich článků otištěných Gercenem v časopise *Golosa iz Rossii*, vycházejícím v Londýně, podpis „Ruský liberál“. O půl století později publikoval Čičerin své kritické úvahy opět v zahraničí, v Berlíně, a opět pod pseudonymem, který zněl „Ruský patriot“. Kniha byla v zahraničí velmi populární a během dvou let (1900–1901) vyšla v Berlíně čtyřikrát.⁸⁶⁴ Kniha byla také překládána do různých jazyků, mj. i do češtiny, a je jediným z Čičerinových textů v českém překladu.⁸⁶⁵

Čičerin v práci rekapituloval ruské dějiny 19. století prizmatem (ne)naplnění liberálních snah. Liberalismus se v Rusku podle Čičerina prosazoval pomalu a ztuhla a většinou pouze shora, společnost k němu byla netečná a imunní. Čičerin to

862 Mimo humanitní vědy Čičerin publikoval práce *Opyt klassifikacii životnyh*, Moskva 1901; posmrtně byly vydány jeho studie chemické pod názvem *Sistěma chimičeskich elementov*, Moskva 1911. Srov. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola*, s. 456–457.

863 Srov. B. N. ČIČERIN, *Rossija nakanuně dvadcatago veka*, Berlin 1900. Novější vydání srov. B. N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, Sankt-Petěrburg 1998, s. 542–615. Dále též srov. Galina I. ŠČETININA, *Idějnaja žizn' russkoj intělligencii: koněc XIX – načalo XX v.*, Moskva 1995, s. 96–118.

864 Srov. editorské komentáře k novějšímu vydání práce: B. N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, Moskva 1998, s. 639.

865 Srov. B. N. ČIČERIN, *Rusko na počátku XX. století*. Z ruštiny přeložil, úvodem a poznámkami opatřil Ferd. Pakosta, Plzeň 1913. O překladu více srov. v kapitole Čičerin v české odborné literatuře.

vysvětloval pasivitou ruské společnosti, která povětšinou nebyla aktivním spoluvůdcem změn, ale jejich nečinným příjemcem. Liberální myšlenky (v Čičerinově dikci ztotožněné s ideami občanských svobod) se jako „podzemní“ řeky v Rusku objevovaly již za Kateřiny II. Tato panovnice však o svobodě pro své poddané dle Čičerina více snila a hovořila, než pro ni skutečně něco vykonala. Nicméně její konání zaseló semínko občanských svobod. Podobně jako Kateřina II. jednal i její vnuk Alexandr I., který chtěl být liberálním panovníkem, ale nedokázal svého cíle dosáhnout.⁸⁶⁶

Do kontrastu k vládě Alexandra I. stavěl Čičerin panování Mikuláše I. Jeho represivní politika podle Čičerina sice potlačovala veškeré liberální myšlenky, o to více rostla opoziční nálada ve společnosti. I když museli rušit intelektuálové své skutečné společenské a politické postoje dobře skrývat, čekali na svoji příležitost, kterou přinesla krymská válka. Ponížení Ruska aktivizovalo společnost natolik, že nebylo možné udržet staré pořádky. Čičerin soudil, že reformami Alexandra II. nabralo Rusko správný společenský a politický kurs. Zároveň se však začaly plně projevovat důsledky předchozích třiceti let Mikulášovy vlády. Společnost, dlouho dušená cenzurou a omezenými možnostmi šíření myšlenek, nebyla podle Čičerina připravena na plnohodnotný život občanské společnosti. Snadno se šířily různé zhoubné myšlenky, jimiž se nechávala opájet především mládež. K nejvlivnějším z těchto zhoubných myšlenek patřil podle Čičerina socialismus, v němž viděl bezmyšlenkovitě odmítání existujícího stavu ve jménu fantaskní budoucnosti. Pod vlivem knih, brožur a článků se socialistickou tematikou se v ruské společnosti vydělila malá skupinka obyvatel odhodlaná terorizovat zbytek společnosti ve jménu svých ideálů, což vyvrcholilo vraždou cara, která ukončila všechny liberální naděje. Socialismus vinil Čičerin z toho, že se vládní kruhy stavěly ke každému svobodně uvažujícímu člověku jako k nepříteli.⁸⁶⁷ Výsledkem byl odklon od liberálních reforem, nahrazených reakční politikou.

V textu se Čičerin mj. vrátil ke kritice ruského šovinismu a náboženské netolerance, kterým se věnoval v samostatné práci.⁸⁶⁸ Tyto negativní aspekty ruské společnosti dokládal Čičerin na ruském antisemitismu a ruském postoji k Polsku a polským uniátům. V knize *Rusko na počátku XX. století* doplnil tuto kritiku o zhodnocení finské otázky, čímž reagoval na porušování finské ústavy a změny ve správě Finska z roku 1899.⁸⁶⁹ Knihu uzavřel Čičerin pojmenováním „hlavního zla“, jež viděl v bezmezném libovůli úřadů. Rusku podle něj chyběl zákonný pořádek. A ten nemohl nastat, dokud v Rusku bude panovnická moc zcela neomezená. Rusko

866 Srov. B. N. ČIČERIN, *Rusko na počátku XX. století*, s. 11–12.

867 Srov. tamtéž, s. 14–29.

868 Srov. B. N. ČIČERIN, *Polskij i jevrejskij voprosy. Otvet na otkrytyja pisma N. K. Rennenkampfa*, Berlin 1899.

869 Srov. B. N. ČIČERIN, *Rusko na počátku XX. století*, s. 44–52 a 75–95.

se mělo podle Čičerina stát konstituční monarchií. Jestliže v dřívějších pracích hovořil Čičerin o konstituci zdrženlivě jako o budoucím ideálu, zatím pro Rusko nevhodným, protože na ústavu nebylo dostatečně vyspělé, pak v *Rusku na počátku XX. století* tvrdil, že ruská společnost již dospěla a konstituci považoval za aktuální. Práci Čičerin ukončil v mesianistickém duchu a vytyčil Rusku velký úkol porazit germánskou hegemonii.⁸⁷⁰

„Ruský národ má být povzbuzen k novému životu utvrzením svobody a práva. Neobmezená vláda, která je základem libovůle, má ustoupit konstitučnímu pořádku, založenému na zákoně. (...) Jen touto cestou (ukončením útlaku Polska – pozn. J. Š.) stane Rusko v čele slovanských národů, což přinese mu velikou sílu. Ne jako představitelka čistě materiálních zásad, založených na utiskování slabších poddaných, ale jako nositelka vyšších lidských idejí, ruská země může splnit svůj historický úkol, rozvinout slovanskou otázku a zkrusit hegemonii Germánstva.“⁸⁷¹

Kritický tón, v němž Čičerin napsal svůj „politický testament“, potvrzuje názor R. Pipesa o dvou základních vývojových fázích ruského liberalismu – první vymezil lety 1855–1895 a druhou od roku 1895 do konce carského Ruska. V první fázi ruští liberálové prosazovali umírněný program a byli ochotni obětovat práva politická ve prospěch práv občanských. Po roce 1895 se jejich požadavky radikalizovaly, což odráželo postupně nabyté vědomí, že samoděržaví a občanská práva jsou neslučitelná.⁸⁷²

7.4 Epilog

Při požáru statku Karaul v roce 1902, o němž jsem se zmínil v souvislosti s paměťmi, utrpěl Čičerin během záchranných prací řadu popálenin, mj. i na hlavě, které mu velmi zneprjemnily poslední léta života. O něco později stihla Čičerina mrtvice, po níž se dokonce na nějakou dobu nemohl pohybovat a mluvit. Podle údajů udávaných Adolfem Černým se zotavil až několik měsíců před smrtí.⁸⁷³ Počátkem roku 1904 cestoval Čičerin do Moskvy, kde náhle 3. (17.) února zemřel. Žádoucí mše proběhla v chrámu moskevské univerzity, kde se Čičerin v roce 1871 ženil. Jeho prach byl odvezen do Karaulu a pohřben byl v rodinné hrobce. Vdova svého manžela přežila o mnoho let. Po revoluci v roce 1917 musela opustit Karaul

870 Srov. tamtéž, s. 95–103.

871 Tamtéž, s. 103.

872 Srov. R. PIPES, *Russian Conservatism and Its Critics. A Study in Political Culture*, New Heaven – London 2005, s. 154–155.

873 Srov. Slovanský přehled 6, 1903–04, s. 330.

a přestěhovat se do Tambova, kde byla již jako slepá stařena obviněna ze spiknutí a v roce 1920 zastřelena. Podle Čičerinovy závěti připadly rodinné majetky Georgiji V. Čičerinovi, synovi jeho oblíbeného bratra Vasilije Nikolajeviče. Ten v té době zaujímal post lidového komisaře zahraničí a dědictví se zřekl. Následovalo to, co známe dobře i z našich dějin: v Karaulu byl umístěn dětský internát, dům postupně chátral. Mobiliář (umělecké sbírky a knihy) byl částečně zachráněn tím, že mnoho předmětů bylo zabaveno a dáno do muzeí a knihoven, zbytek byl rozkraden.⁸⁷⁴ Osudovou předzvěstí vztahu nového režimu k Čičerinovu duchovnímu dědictví bylo vyrabování jeho hrobu místními rolníky. Z jeho rakve byly ulámány zlaté ručky a další cenné doplňky a ozdoby. Místní děti údajně v jeho rakvi jezdily jako v lodičce.⁸⁷⁵

874 Srov. Jekatěrina V. KOMJAGINA, *Sudba kulturnogo nasledija tambovskich dvorjanskich usaděb v načale XX veka*, in: N. V. DROMOVA (ed.), *Tambovskaja gubernija: vechi istorii*. Sbornik istoriko-krajevědčeskich čtěníj (260-letiju so dňa rožděniija G. R. Děržavina), Tambov 2004, s. 22–24. O dalších osudech usedlosti Karaul srov. Ljubov J. GORODNOVA, „Rodnoje gnězdo“: *Ob usadbe Karaul Tambovskoj gubernii, gdě provjol značitělnuju časť žizni izvestnyj jurist, istorik, filosof, Počotnyj graždamin goroda Moskvy Boris Nikolajevič Čičerin (1828–1904)*, *Moskovskij žurnal*, 6. 6. 2013, s. 20–39. K ničení aristokratických usedlostí za revoluce srov. Priscilla ROOSEVELT, *Life on the Russian Country Estate. A Social and Cultural History*, New Heaven – London 1995, s. 329–333.

875 Podrobně o tom na základě archivních dokumentů referuje Raisa Kirejevová, srov. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola*, s. 465–467.